

TAHIR PERVAN *NAD JAMOM*

Izdavač:
“SAFE HOUSE“ Sarajevo

Za izdavača:
Jasmin ZUBOVIĆ

Urednik:
Nenad ĐURIĆ

Recenzenti:
Ibrahim BUŠATLIJA
Senad MIČIJEVIĆ

Lektor:
Mirsad HAJDAROVIĆ

DTP:
Emir OPERTA

Štampa:
DES doo - Sarajevo

CIP – katalogizacija u publikaciji

Tahir Pervan

NAD JAMOM

SAFE HOUSE, Sarajevo, 2010.

Uvod

Potresno svjedočenje Hadžere Čatović o svom i stradanju velikog broja Muslimana istočne Hercegovine u kasno ljeto 1941. godine ne prestaje da zaokuplja pažnju i javnosti i autora. To i ne čudi ako se zna podatak da priča o jami Čavkarici, oslobođena oreola tabu-teme, u bh. javnosti živi skoro dvije decenije i sve sigurnije zauzima svoje mjesto u kolektivnoj svijesti bh. naroda.

Ova publikacija, nastala kao izraz nastojanja da svjedočenje o tragediji hercegovačkih muslimana sa početka Drugog svjetskog rata dobije i svoju filmsku formu, potvrđuje aktuelnost teme i, pomalo neočekivano, nudi i nešto više od običnog scenarističkog predloška. Autor ponovo vješto varira bitne činjenice iz Hadžerinih svjedočenja, zaodijevajući ih u scenarističku formu, ali ne staje na tome. Uz to novo ruho čitaocu već poznatog sižea ide i dodatak koji cijeloj priči – i scenariju i Čavkarici kao ukupnoj temi - daje jedan dragocjen kontekst. Dakle, u drugom dijelu ove publikacije, nazvanom Prilozi, susrećemo se sa nizom citata ili čak kompletno datih dokumenata u kojima autor prati odnos javnosti, ali i vlasti prema zlu koje se sručilo na jedan narod.

U najkraćem, vlast već od 1942. godine ima zvaničan zapisnik o zločinu na Čavkarici, napravljen po iskazu Hadžere Čatović, i sačuvan do današnjeg dana, ali to, kao što znamo, nije bilo dovoljno da ta priča dobije neki (sudski?) epilog koji bi žrtvama dao kakvu-takvu satisfakciju. Naprotiv, u onim rijetkim pominjanjima tog perioda u Drugom svjetskom ratu, najčešće u memoarskoj literaturi najistaknutijih aktera u partizanskom pokretu koji su kasnije postali vlast, tj. vedrili i oblačili, zločin čija se

kulminacija desila na jami Čavkarici biva kontinuirano minimiziran. Pristup je vrlo jednostavan – ta krvava provala zla je tek mala mrlja (*nepotrebno stradanje nejači!*) na velikoj bitki koja je donijela „oslobođ enje Berkovića“.

Zato ova publikacija daleko nadilazi svoju prvobitnu namjeru – predstavljanje scenarija o poznatom sižeu – i priču o Čavkarici aktuelizira ili nanovo oživljava na više načina. Jedan zaključak se sve vrijeme nameće: uz svu tragičnost samog događaja na jami Čavkarici ništa manje bolno nije ni ono što se događalo (bolje reći, nije događalo) u naredne četiri decenije jer je pomoglo da isto zlo opet trijumfuje nad istim žrtvama (Srebrenica, Prijedor...).

Bavljenje ovom temom u današnjoj BiH nije prepoznato kao neki važan posao tako da je rad autora skopčan sa brojnim teškoćama. Zato je razumijevanje i svaka pomoć od pojedinaca dobrodošla, a ovom prilikom zahvala ide Senadu Mičijeviću i Nerminu Bisi, za njihovu podršku u prikupljanju nekih od podataka koji su korišteni u ovoj publikaciji.

„Nek him Bog oprašta ja ne mogu. Mene što
se tiče: Boluj nano dok te ne zakopaju!“
Hadžera Ćatović-Bijedić

I.

Ljetni su dani u istočnoj Hercegovini od pamtivijeka vrelí, a ove su godine, 1941. je po redu, bili sve užareniji. Rat se polako gnijezdio u svakom zakutku i tu vrelinu činio skoro pa neizdrživom.

Kuća Amirovih je na samom ulazu u selo Zujevina. Otac Bećir, seoski travar, u tankom hladu inače suncem obasjane avlije, suši trave, pravi mješavine i sjetuje:

- Gledaj, bolan Amire, gledaj kako to babo radi. Pamti sine, sve pamti, može valjati! - podsjeća ga Bećir, ne skidajući očiju s naramka trava u svome krilu.

Amir šuti, kao da mu danas nije ni do čega! Vidi se to po izrazu njegova lica... Iz ruku mu ispadaju vezice hajdučke trave. Ipak, uredno se saginje, hvata ih prstima i baca u košaru.

Nešto kasnije, mještani Mate Vego, sa grupom do zuba naoružanih ustaša - konjanika i pješaka – ušao u selo i zaposjeo široki plato pokraj zadružne zgrade. Ispred se bijeli kamena džamija s uređanim dvorištem. Stanovnici se u grupicama, bojažljivo, izvlače iz zavučenih seoskih sokačića. Zbunjeni su i iznenađeni. Izrazi njihovih lica govore da ih je pojavljivanje nepoznatih ustaša u selu jako

uznemirilo. Šapatom razgovaraju, tek im se poneka riječ jasno otisne sa usana... Većina nijemo vrti glavama.

I Amir je brže-bolje ostavio trave, te žureći puteljkom sustiže hodžu. Selami ga, rukom ga tapše lagano po ramenu i niz kameni sokak nastavljaju zajedno.

Matu ovoga puta zapalo. Došlo i njegovih pet minuta u životu! Sav je ustreptio i važan. Otpočinje svoje „predavanje o NDH-ziji i novoj vlasti: propasti Kraljevine Jugoslavije, monarhu koji je zbrisao u inozemstvo i velikoj pobjedi ustaških saveznika - Nijemaca i Italijana. Najavljuje krvavu borbu protiv nevjernika - komunista i dušmana, ali Srba najviše.

- Bezbeli, Srba i komunista! Dobro ste me čuli! - priprejeti rukom.

Znaju ga njegovi suseljani, naročito po prijeko naravi i zato strepe. Ne sumnjaju da misli ono što upravo govori. A namjera mu je provesti u djelo ustaški projekat: potamaniti dio, a potom protjerati ostatak Srba iz ovoga kraja.

- Sjeme im ćafirsko zatrti! – dernja se Mate, taman kao da o gaženju lijehe luka priča.

Hodža potihom, insanski reaguje „da tako čojek i katolik – me đ u muslimanima - ne smije zboriti“..., Mate ljutito, kao da ga je jedva dočekao da se oglasi, uzvratiti:

- Bolje ti je, efendija, svašta jesti nego svašta zboriti. I od danas, da znaš, da znate svi koji me čujete, vašem zaprdivanju je došlo kraj!

Podiže ruku i prstom uprije u gomilu okupljenih u avliji džamije:

- Dovešćemo mi u selo svoga hodžu. Pravog i po mjeri našeg poglavnika Ante Pavelića!

Zaprijeti ponovo i ozbiljno. Vazi i hvali, ali najviše prijeti...

- Znam ja, vjerujte mi, svakog srpskog hodžu. Više su Srbi i od samih Srba! Ja bih ih najradije konjima za repove vezo!?

Ljudi se zaibretiše. Uskomešaše. I prije nego su uspjeli išta poduzeti, Mate uprije prstom u grupu ustaša što su rukama pridržavali vezanog čovjeka s kokuljačom na glavi.

- Dovedite mi toga Srbina! - naredi.

Hodža streknu, gleda iznad glava uplašene svjetine. A onda tiho, za sebe, stade šaptati. Bolje reći kleti:

- Nalet vraga... Nalet šejtana... Oca mu očinskog!

Dovode izubijanog, izobličenog, užetom svezanog čovjeka. Gotovo mrtvog.

- Na noge ga podignite! - naređuje Mate okrećući se prema zabezeknutim ljudima.

- Evo vam Riste, Srbina, kraljeva poreznika! Ufatili smo ga sinoć u selu s puškom! Izviđaj!

I dok većina prisutnih nije ništa shvatala, Mate hladno, krvnički, potegnue sablju i, na opšti užas prisutnih, posiječe nesretnog čovjeka. Krv se razlije po putu. Konji se uznemirise, počеше njištati i propinjati se.

- Riste više nema, a neće biti - akobogda - niti jednog Srbina!

Amir široko razrogačio oči, kao da ne vjeruje... Zadrhta. Rukom se uhvati za stomak. Nešto ga bolno

probode ispod. Mate, ne obazirući se na reakcije, nastavlja svoju tiradu.

- I da vidim sada, da vidim ko je s nami! Neka se fata uniforme i puške! – reče te glavom dade znak, a vojnici žurno sa jednih zaprežnih kola poskidaše puške i ustaške uniforme.

Okupljeni ljudi, a tu je sada već skoro sve muškinje iz sela, samo se gledaju i pokušavaju da shvate šta ih je snašlo. Dakle, ko nije s Matom – protiv je njega! I on im ne garantira ništa dobro. Mašu glavama, ne govore, ali osjećaju kako ih obuzimaju užas, nemoć i tuga. Osvrću se oko sebe, van avlije i po cijelom selu i sve kao da je drugačije, obamrlo i tuđe.

A Mate ne posustaje.

- Vi ste hrvatsko cvijeće! Niste komunisti ni, ne daj Bože, Srbi!

Amirov mozak još uvijek ne uspijeva prihvatiti ono što njegove oči netremice gledaju - beživotno tijelo Riste poreznika. Ne razaznaje on ni Matino urlikanje – u ušima mu zuji ko u košnici. Ne zna šta je glasnije, jezovita tišina smaknuća čovjeka ili dernjava ubice...

Za neke muslimane iz sela ovo je, ipak, prilika?! Životna prilika, reklo bi se. Prepoznaju se, pogledi im se ukrštaju. Nekoliko njih istupi, priđe ustaškom oružju i uniformama. Dvojica ustaša, pisara, odmjeravaju ih i zadužuju... Popisuju, uvode ih u evidenciju ustaških bojovnika.

- Za dom i Antu Pavelića! - uzviknu neko.

- Spremni! - odgovoriše uglas novoprimiti bojovnici lupajući vojničkim čizmama o zemlju.

- Šta je s tobom, Amire!? - prodera se Mate, kad se ujdurma ustaška malo utiša. - Nisi mi za vojsku, ha, opizdino seoska?

Ustaše se smiju, ulagujući se svome vođi. A Amir je sav u znoju, skuplja hrabrost, guta pljuvačku... Svi pogledi uprti u njega. Odgovara ipak rječito, neugodno i nadasve - ono šta misli.

- To što ti ođe organizuješ nije vojska, Mate. Nije naša vojska, to sam mislio. Ovo je zločin, strašenje naših komšija i poziv da i oni čine isto! Ne bih s takim pošom ni u crkvu ni u džamiju, Mate. Ti si kurvin sin, crko dabogda!? Proklet bio ti i tvoja vojska! - izusti Amir u jednom dahu.

Mate razljučen isuče sablju. Sav zapjenio. U to se začu glas Amirovog oca:

- Ne, Mate, groba ti majčinog!

Ovaj stane i pokretom ruke zaustavi ostale ustaše koji su tako đe na Amira krenuli bajonetama.

- Stani! - naredi na kraju Mate... Kratka tišina. Naruši je samo propinjanje Matinog konja. - Da nisi Bećirov sin sad bih te zaklo ko pseto!

Pritjera konja bliže Bećiru.

- Dijete si mi travam' spasio od bolesti, Bećire, i evo - prostrijeli ga očima - vraćam ti dug. Sina za sina! Sada smo kvit. A ti, pasji skote - pokaza prstom prema Amiru - kad me drugi put vidiš biću bez duga. Neka znaš, kopile jedno! Je l' jasno, nikogoviću!?

Zaškrjuta zubima.

- Znam ja i za tvoja šurovanja s komunistima, izrode muslimanski - dodade ljutito. Podiže se u sedlu, zavrtje

glavom: - Majku vam jebem, nezafalnu! - opsova i zavitla sabljom. Podbi konja i krenu. Ustaše uz vrisku krenuše za njim.

Amir je izvan sebe. Jedva se suzdržava... Stiska ožnojene dlanove. Gleda za njima. Duboko u sebi ih mrzi. Ali... Ne može ništa da učini. Bećir mu prilazi, polako i bez očinske osude, zagrli sina.

- Neće ovo na dobro, Bećire! Vidi koliku ovaj šejtan vojsku vodi! - progovori hodža. - Neće se Srbi ođe više have nadihati. Treba ljudima javljati da bježe, da se sklanjaju neđe dok ima vakta... Sevap je. Karte su podijeljene, izgleda, bez nas.

U daljini još neko vrijeme odjekuje ustaška pjesma. Kao da zbog toga hodžine riječi još sablasnije zvuče većini ljudi koji u tišini napuštaju džamijsku avliju.

II.

Vrelina ne zaobilazi ni selo Runjište, prepoznatljivo po kamenoj pravoslavnoj crkvi i Zadružnom domu.

Na proplanku iznad sela, izdvojena strši đorđova kuća. Ispred su prostrani torovi za ovce i koze, štala za krave, svinjac i kokošinjac. Domaćinska kuća, reklo bi se... Svega pomalo, ničega previše. I kuća i ostalo, uređeno, kameno. Štala za konje, šupa i ambar, sušnica i čatrnja... Đorđo upravo kantama vadi vodu i nosi je ovcima. Sipa je u korita.

- O, domaćine! - začuje se odozgor, od puta.

Đorđ o se iznenadi, osvrne i ugleda dvadesetak naoružanih četnika. Tiho prozbori:

- O, Boga ti poljubim, okle oni?!?

Ubrzo iza toga četnici pristigoše pred kuću.

- Mi došli po janjad, Đorđ o! - podvikne Radivoje. - Stigli nam braća četnici i vojvoda Popović lično. Da Turke tamanimo! Da se svetimo za Kosovo!

Đorđ o ne prestaje sa radom i samo šuti. Oni ulaze u dvorište. Ne pitaju za dopuštenje. Radivoje je najbliži i nekako oprezan.

- Pa, svetite, jašta ćete. Ko vam brani, Radivoje? - prozbori nazor Đorđ o.

Radivoje siđe s konja, priđe gegajući se na par koraka Đorđu.

- Daj nam janjadi da koljemo, valja vojsku naraniti, valja se pokazati pred Crnogorcima! - reče smiješeći se lukavo.

- Koliko bi kupili? - oprezno i izokola upita Đorđ o.

- Časnoga mi krsta, Đorđ o, nećemo kupit nijedno nego ćemo uzeti koliko nam ćeif. Za Srbiju, kralja i otadžbinu, Đorđ o!

Đorđ o ih nijemo gleda, razmišlja o onome šta ga snađe te kaže:

- E, ako je za njih - onda uzmite koliko vam volja!

Ovce se uskomešale u toru, stala ih trka, uplašile se, kao da su i one predosjetile klanje. Četnici ulaze, hvataju jednu po jednu, skoro pa ih dave golim rukama.

Đorđ o se malo poizmakao izvan torine, vidi se po izrazu lica da mu nije drago - čelo se naboralo, kapa samo što nije spala s glave. Mota škiju, vrti glavom. Podlo, poput kuse lisice, prilazi mu ponovo Radivoje. Žmirka očima i namigiva onom sa šubarom prekoputa:

- Boga mi moga, ja se ponado da ćemo se danaske popucati, a ti, Đorđ o, dade stoku!

- Dado, Radivoje, dado - jedva čujno uzvratu on. Vidi mu se na licu da je u sebi duboko zatrpao ono što je stvarno mislio. Naslućuje se da ovom razgovoru izmeđ u njih dvojice nedostaje mnogo toga i to se osjeti u zraku. „A pucaćemo se, pucati kad-tad, Radivoje!“, ostade zaglavljeno negdje u dubini Đorđ ova grla. Umjesto toga on samo dodade: - Svako, Radivoje, u životu ima svojih pet minuta. Ovo je danas, beli, tvoja reda došla!

Kresnu fajercakom, pripali tek smotan cigar, a onda laganim korakom zamače iza vrata kuće. Bez riječi pozdrava.

Malo poslije Đorđ o kroz prozor gleda obijesne četnike kako odnose janjad. Njihov vođ a Radivoje ispaljuje rafal u vazduh. Viče:

- Fala, domaćine, đ e ove godine tu i dogodine!

A onda odjuriše u galopu.

- Poješćeš kurac sljedeće godine, Radivoje! - opsova Đorđ o i odmjeri mu od lakta. Odmače se potom od prozora, otkorača krug s rukama na leđ ima i naglo otvori sobna vrata. Ljutito ošinu pogledom brata Branka i nekoliko njegovih pritajenih drugova - partizana. Smrtno ozbiljan i strog, Đorđ o reče:

- Slušaj, Branko! Da si mi brat sto puta, nosi mi rat iz kuće! Otišo si u Sarajvo na škole, a vratio se vamo da rat u selu počinješ! Meni je dosta moje muke i bez vas!

Branko je plećat i naočit momak, jak, u ruci mu se sjaji kundak puške. Strpljivo odgovori:

- Brate, strpi se! Partizani stižu uskoro! Mi ih čekamo. S tobom i bez tebe, sa mnom i bez mene, platiće ovaki ko je ko Radivoje... Biće, vjeruj mi: mi ili oni!

- Ma, slušaj, jebe mi se i za vas i za četnike i za muslimane! I za onog ko vas je zavadio. Ja to nit razumijem nit me se tiče! Kad do đ u tvoji poješće i ovo malo stoke što mi je ostalo! Jebo vas rat preko mojih le đ a! - viknu ljutito Đor đ o.

- Đor đ o! - uz osmijeh viknu Branko. - Ovi oće da pokolju sve! Da unište muslimane i Srbe, da nas zauvijek zavade. Da se zamrzimo. Ako je ovo srpstvo – ja nisam Srbin! Sve za šta znamo, i ti i ja, otkad nas je mater Stana rodila u ovoj kući, ne liči na ovo što vidiš u selu! Evo nas... Pogledaj dobro! Drugih smo vjera, a isto mislimo! (Pokazuje palcem na partizane iza svojih le đ a.) Treba ološ kazniti. Spriječiti krvoproliće, pobiti zlikovce. Sve do jednog, brate. Il će oni nas! Razumiješ li ti to!? Potamanićemo i četnike i ustaše i Nijemce i sve ostale zlotvore! Ovaj rat je možda glup, ali se u njemu puno umire! Ne možemo ga izbjeći! Biraj stranu dok ima vremena!

Đor đ o šuti. Branko pomalo ljut hoda, rukom razmiče zastor na prozoru, gleda niz ulicu.

- Ja sam, budalo, vazda na tvojoj strani. Brat si mi! Jedi govna! - prozbori malo poslije zbunjeni Đor đ o. Sad je Branko ozbiljan. Rukom steže bombu u džepu... Grli brata.

- Ajde da si đemo do sela, da vidimo šta planiraju! -
odloži pušku, pištolj zadjenu ispod kaputa... Iza đ oše.

Četnički tabor u selu. Puca se, pije, jede, okreću se
janjci i volovi na ražnju. Gudalo zavija. Strune na guslama
ječe. Guslar pjeva o „srpskoj zemlji i nebeskom narodu“...
Vojvoda je u centru pažnje četničke vojske i seljana. Kosa
mu do ramena, zarastao u bradu... Govori o skoroj osveti nad
Turcima, nad dahijama i poturicama... Plješću mu,
odobravaju.

I dok urlici podrške odliježu selom, iz gomile se na
mig, pažljivo i neprimjetno, izdvaja mlad, bradat četnik sa
redenicama preko ramena. Uskoro mu sjena nestaje u
dvorištu popovog stana, prekoputa tabora. Sjena pažljivo
otvara vrata, razgleda unutrašnjost, a u ruci mu bljeska
oštrica. Neprimijećena se prikrada iza leđ a popu Ljubi,
zauzetom čitanjem knjige. Nožem ga ubada nekoliko puta u
predjelu grudi. Pop se bolno prodera, a tijelo mu se stropošta
na pod sobe. Sjena se malo poslije, preko dvorišta, vrati u
gomilu razularenih bandita, klimnu Vojvodi glavom... Kao
da je htio kazati: Vojvodo, izvršio sam zadatak! Galama se
onda stiša, nadjača je kuknjava žene što je dolazila iz
dvorišta crkve i mlatila rukama po zraku:

- Kuku nama do vijeka ljudi... Ubiše nam Turci popa!

Kuknjava se ubrzo miješa s pjesmom, gangom:

“Od večeras pa dok svane
poklaćemo muslimane!”

III.

Zora tek što je svanula u Zujevini. Selo već oživjelo. Ptice se raspjevale. Sunce obasjalo krovove kuća. Vatre naložene, iz sulunara, u nebo, kurla dim. Pred vratima Hasanove kuće lijeno se proteže pas Šaro. Iznad njega, na spratu kamene kuće, u polumračnoj sobi, neko se budi, čuje se tiha škripa kreveta. Ispod pokrivača ustaje djevojka. Pridiže se, trlja oči, zijeva. Bluzom pokriva grudi, navlači podsuknju, mada je sama brzo skriva bjelinu tijela, oblači dimije... Razbuđena prilazi latoru blizu prozora. Pored je ibrik s toplom vodom. Sipa vodu u latorić, uzima u ruke mirišljavi sapun i umiva lice. Kleknu na postećiju, čista, umivena i otklanja sabah. U trenutku se začuje i ezan. „Taman na vrijeme“, prošapta.

Iziđe iz sobe, pritvori vrata. Strča niz kamene stepenice što su vodile u avliju. Babo i majka Naza su već bili tamo, spremni za sabah-namaz. Radosnim pogledom propratiše dolazak kćeri. Hadžera im uz osmijeh nazva sabah-hajrula, a onda se zatrča, poljubi babu, sklopi ruke oko njegovog vrata i, za kratko, sjede mu u krilo...

Rano jutro. Narod okupljen u dvorištu džamije, čeka početak molitve. A onda ulaze lagano, u predvorju izuvaju obuće... Gužva je tolika kao da je cijelo selo došlo da klanja sabah-namaz. Babo uđe, za njim koraknu i majka Naza. Hadžeru, koja je bila malo zastala, iznebuha zgrabi nečija čvrsta ruka i povuče u mrak. Iznenađena, izmigolji iz snažnih ruku, i tek kad su bili u potpunom mraku, nasmija se slatko i primače se Amiru.

- Šta je s tobom, jutros rano! - izusti jedva čujno.

- Spremaj se! Bećir se nagodio s tvojim babom – sutra dolazimo da te prosimo!

- Ti to stvarno!? - priupita iznenađeno. - A stariji si od mene petnaest godina, rekla sam ti već!

- Šta mogu? Ljubav nije kukuruza! Zagledo sam se u te kad si imala osam, pa sam moro čekati do sada! – reče uz smijeh.

- Joj, pušćaj me, Amire, ubiće me babo!

- Još danas se on pita, ljubavi! Od sutra si moja!

Hadžera, kobajagi ljuta, ponovo se otima iz zagrljaja. Na kraju se ipak izvuče i žurnim korakom krene u džamiju. Usput dobaci:

- A šta ako te neću!?

Zvuk molitve imama prekida ovaj kratki, a tako dragocjeni ljubavni susret na namazu.

Hodža uči sabah-namaz... Džematlije za njim. Tiho je. Hadžera se stidljivo okreće, gleda kriomice ispod sebe... Vragolaste oči u trenu pronalaze Amirove. Sretan osmijeh im se razli licem...

Zoru u Runjištu promuklim kukurikanjem najavljuju pijevci... Bude se i zrikavci, na stotine njih, u jedan glas. Uzbrdo, uz šumarak, oprezno se šunja grupa od šest partizana. Zvecka oružje. Prilaze potom Đorđ ovoj kući. Jedan se izdvoji, pretrči avliju u nekoliko koraka i zakuca na vrata. U daljini se čulo udaranje crkvenog zvona. Đorđ o još spava. Probudi ga ipak kucanje i zvonjava. Ustaje oprezno, ide do vrata, pita:

- Ko je?

- Branko! - odgovara onaj spolja. Đorđo otvara. Žmirka očima, ali i osmjehnu se. Zagrlj brata.

- Ajde da prvo nešto prezalogajite, ljudi! Ima... Ostalo jedno pola jareta... Klao sam neki dan - prozbori smireno Đorđo i ustaje da posluži. Nastavi potom govoriti vraćajući se s pečenjem u rukama: - Brašna nema do Berkovića niko, a i tamo za vreću traže ovcu... Nabavio sam jedno deset kila juče, od Bogdana nakupca. Znaš ga ti, Branko, Dragutina Zimonjića sin, iz Korita... Evo, imam ljeb dobar, ja peko noćas... Anđo mi juče otišla u rod na Berkoviće. Majka joj, poručili nam nedavno, na umoru!

Nakon nekoliko halapljivih zalogaja, Branko najzad progovori:

- Brate, šta se drugo dešava u selu?

Đorđo ne žuri s odgovorom. A onda shvati da su sve oči uprte u njega.

- Šta se dešava? Ne znam ni ja, Branko. Jedni srbuju, drugi šute vako ko ja, eto!

- Slušaj - nastavi Branko - mi smo došli ko prethodnica ostatku naše jedinice... Napašćemo svom silom ove pridošle četnike što se kote ko gljive poslije kiše. Danas u selo ponovo dolazi vojvoda Popović, sa dva bataljona svojih divljaka. Pratimo ga od granice Crne Gore. Hoće i ovdje da počine pokolj. Kao odgovor ustašama što su nedavno na Koritima, u onu jamu, pobacali preko dvije stotine srpske nejači. Morali bismo od te krvave osvete koju planiraju zaštititi nedužni muslimanski narod u ovom dijelu Hercegovine.

Svi šute, samo se žvakanje čuje.

- Znam, brate, da neće biti lako. Vijesti o pokolju na Koritima se šire brzo kao kuga. Moja brigada ima zadatak da ih zaustavi prije nego što navale na muslimane!

Đorđ o šuti. Sipa rakiju... Popi naiskap nasuti čokalj. Progovori:

- Znači, brate, došo pravi rat i u Runjište?

- Došo, brate, došo!

- I baš s tobom moro doć? - priupita Đorđ o.

- Nije sa mnom, Đorđ o! S Popovićem, s vojvodom četničkim je došo i s onim usranim ustašama, brate!

IV.

Sunce već upeklo. Primjetna je jutarnja jara nad hercegovačkim kršom. Čobani iz sela izgone stoku, dozivaju se. Svi putevi vode u jednom pravcu, prema Brdu iznad sela, tamo je svježina, hrana, voda... Psi ovčari laju, veselo skupljaju odbjegli janjad. Hadžera putem čavrlja s drugaricama. Uz nju trčkara pas Šaro. Hadžera ga rukom pomiluje po glavi svaki put kad joj se primakne.

Amir je još s prvim zracima sunca izašao na vrh Brda. Sada stoji, gleda jutarnju panoramu sela i po sitnim znakovima – dimu iz odžaka, lavežu psa, udaru sjekire ili čekića, mukanju stoke – prepoznaje svakodnevni život većine ljudi u selu. Mogao bi se opružiti tu negdje u hladu, grickati travku i do u detalj pričati šta se dešava u selu, iz minuta u minut. Mnogi bi se iznenadili šta on sve zna. Ipak, nema vremena za to.

Pogled traži samo jednu stazu i ubrzo vidi ono što ga zanima - čobanice kako pristižu. Nasmija se tiho... Mahnu veselo Hadžeri, a onda laganim korakom, sa sjekirom u ruci, krenu uskom utabanom stazom prema obližnjem izvoru. Na toj je vodi, prisjeti se, i započela njegova i Hadžerina ljubavna priča! Priđe vodi, odloži sjekiru, te se umi punim pregrštima. Mokrim prstima provuče nekoliko puta kroz gustu i dugu plavu kosu...

Uskoro je i Hadžera tu. Stidljiva, kao i svaki put kad se sretne s njim. Okreće se unaokolo, provjerava vidi li je neko. Šaro umiljato njuška Amira. Kao i prvi put, kad je sve i počelo, Amir nježno poprskava Hadžeru hladnom izvorskom vodom. Hadžera se nasmija i, za razliku od prvog susreta i prskanja - kad se od stida zacrvenila i pustila da je isprska toliko da je bila mokra do gole kože – sada se u trenu nađepored izvora, sage se i objema rukama, iz punog kamenog korita, uzvratil Amiru. Smijali su se i prskali sve dok se Hadžera, nadjačana, ne odluči skloniti. Otrčal u pravcu obližnjeg hrastovog šumarka. Za njom odskakuta i Šaro.

Amiru to zbog usredsređenosti na prskanje promaće. Nastavi s igrom, uroni glavu u korito. Voda se u valovima prelijevala preko kamenog korita. S glavom uronjenom u dubinu, on se zainati da što duže tako ostane... I kad mu je ponestalo vazduha, izvuče glavu, strese se, uspravi... Dlanovima obrisa lice i kosu. Otvori oči, gleda okolo. Iznenadi se kad primijeti da Hadžere nema u blizini. Okreće se, zove:

- Hadžera! Hadžera, gdje si nestala!

Ponovi to jednom, dva puta, tri... Ništa nije čuo osim odjeka svoga glasa, koji se čudnovato vraćao u njegove uši. Nijemo raširi ruke, sleže ramenima. Potrčal prema šumarku.

Za trenutak mu se učinilo da je upravo tamo čuo neke glasove.

Nagnut naprijed, ubrza korake. Panika, pomiješana sa strahom, u njegovim mislima i glavi. Pod nogama i pred naletom njegovog snažnog tijela pucketalo je granje, savijala se uzrela trava. A onda, izmoren, naglo zastade. Nalazio se u sredini proplanka obraslog visokom travom. Teško je disao. Primijeti tada ogroman hrast, skoro nadohvat njegovih ruku. Koraknu, ramenom se osloni na njegovo deblo. Razgleda ponovo pažljivo okolinu, a onda pogled instiktivno usmjeri prema vrhu stabla, iznad svoje glave. Prestravi se. Ustuknu nasumično nazad. Saplete se...

Šaro zaklan, visi o stablu. Kroz vrat mu, duboko u drvo, zarita oštrica ogromne vojničke kame - noža. Iz prerezanog grkljana i rane, u travu, još cibura, slijeva se krv.

Svuda je visoka trava, njiše se, presijava na suncu. Amir je u šoku, uplašen, zgranut. Ponovo, s nevjericom baci pogled prema zaklanoj životinji. Strese se. Ispovraća. Ne zna kuda i kako krenuti... Osluškuje, jednom na jednu stranu, drugi put na drugu, trza se, čuje nerazgovijetan ženski glas kako tiho jeca u blizini, tu negdje u travi... Uspravi se s mukom, koraknu naprijed...

Posrnu, nešto mu je u travi saplelo noge. Pada. Ispod sebe osjeti nečije tijelo. Prepozna Hadžeru. Prestravljen je i u nedoumici! Odluči: prodrma je pažljivo rukama po ramenima. Viknu:

- Hadžera, Hadžera moja! Šta se dogodilo?!?

Hadžera otvori oči. Rukom prvo opipa ranu na glavi. Pod prstima osjeti krv. Uplaši se još više i zaplaka. Pokuša da se pridigne. Zatetura. Amir je snažno dokopa i podiže u

naručje. Pridiže se, pažljivo razgleda okolinu. U trenutku donese odluku: što prije odnijeti je na izvor!

Hadžera se, uplašena, problijedila, s mukom osloni na zid. Rukom čisti krv sa lica i glave. Jeca. Amir i dalje razgleda okolinu, osluškuje.

- Koliko ih je bilo? - upita ozbiljnim glasom.

- Dvojica, čini mi se... Ne znam tačno. Vidjela sam dvojicu - reče mu ona jedva čujno. - Jedan me udario puškom i ja sam pala, izgubila sam se... Ne sjećam se više... A đ e mi je Šaro?

- Bolje je da ne znaš! - šapnu on tiho i dodade: - Molim te, trči sada u selo i kaži im šta se desilo. Neka znaju!

Pri đ e joj, zagrli je, poljubi u obraz.

- A đ e ćeš ti? Zar nećemo skupa? - upita kroz suze ona.

Amir ne odgovori, samo se zakašlja. Sage se, dograbi sjekiru sa zida i krenu. Prije nego je zamakao u šumarak, zastade i osvrnu se. Hadžera je već trčala putem prema selu. Mahnu joj rukom.

Mjesec blještavilom obasjao selo, učinio u noći vidljivim konture seoskih kuća, štala i torova. Uobičajeni zvuk sela ništa ne remeti, samo povremeno izdvoji poneki pas žešćim lavežom.

Iz daljine se primijeti žmirkavo svjetlo lampe u kući Hadžerinih roditelja. U prizemlju, u prostranoj sobi, okupilo se sijelo. Uz prigušeno svjetlo petrolejke, Hadžerina majka Naza časti komšije kahvom i limunatom. Djeci, povaljanoj po podu, na serdžadama, iz aluminijumskog pjata dijeli gurabije. A odrasli muškarci u strahu zanijemili. Zasjeli na

štokrljama oko Hadžerine postelje, razrogačenih očiju, slušaju:

- Bila su dvojica, sa šubarama na glavi! - priča kroz suze Hadžera i dodade jecajući: - Nisu iz ovog kraja, poznala bih ih!

Tetka Naza, s trbuhom do zuba, krajičkom mahrame briše Hadžerino lice. Kune tiho, ali uporno:

- Prokleti bili, okle li su došli!

- Neki naši iz sela su otišli za vidjela. Ostavili sve i otišli! - prekide Bećir nakratko jezivu tišinu koja je zavladala poslije Hadžerinog kazivanja. - Otišli su prema Dubrovniku, preko Bileće i Trebinja... Primili jutros, kažu mi neki, poruke od kumova da bježe što dalje, da se spašavaju dok se može!

Opet tišina. Nikome nije do priče. Pogledi žena i djece zalutali negdje - u tavanicu, oblake, nebo...

- I do mene je stigo jedan taki haber! Došo mi čojek i kazo šta je na stvari. Šutim vas dugi dan, ne znam šta bih i kako! Amir mi se nije vratio, ne znam ni šta je s njim... Je li živ ili su ga ubile te komite!

Amirova majka, nalakćena na muževa koljena, tiho zajeca. Bećir je umiri pogledom i laganim tapšanjem po ramenu. Uzdahnu duboko i nastavi:

- I ja bih, Boga mi jedinoga, išo što dalje odavle. Ostali smo i bez ono malo lovačkog oružja koje nam je moglo poslužiti za nedajbože. Pokupiše ga! Halid Čomić kaže da je bolje da ga nemamo. Neće nam, veli, četnici ništa! Hm, hm, hm! Pogan ljudska! Ja mu ne vjerujem!

Opet se niko ne oglašava. Bećir drhtavim prstima mota cigaru. Žene se uskomešale, tiho zajaukaše. Stadoše se sašaptavati. U naručju stišću djecu.

U avliji zalaja nečiji ker. Sve oči pogledaše u vrata.

- Iza đ i, Maho, vidi ko je to i što ker laje! - naredi Hasan.

Momak uze fenjer i izjuri u avliju. Podiže svjetlo iznad glava i razgleda.

- Bobi, Bobi! Do đ i, do đ i! - vabnu kera. Provjeri ponovo okolinu i vrati se unutra.

- Nema nikoga, samo Bećirov Bobi na putu - reče i sjede na sećiju.

- Da sačekamo do ujutru Bećire, da vidimo... Ako je za bježati, da bježimo! - prozbori jedva čujno Hadžerin otac Hasan. Kresnu fajercakom i Bećiru pripali cigaru.

Sijelo se u tišini polako razilazi. Čim iza đ u iz Hasanove kuće pale fenjere. Selame se:

- Alahimanet prijo, prijatelju, snaho... Vidimo se akobogda ujutro!

Zamiču potom u sokacima i avlijama, gdje se gase i svjetla njihovih fenjera.

Iznad sela, na brežuljku, naspram krvave mreke na mjesечеvoj površini, dugo i uporno zavija nečiji pas. Čuje ga Hadžera u svojoj sobi na spratu kuće, a zebnju nakratko rastjeruju majčini poljupci za laku noć.

- Spavaj dušo, odmaraj! - prošapta majka i još je jednom zagrlila.

Hadžera podiže glavu. Nalakti se.

- Čuješ li, majko, ono? Čuješ li, bona... Čuješ li kako vije nečiji ker? - u strahu i jedva čujno prozbori Hadžera.

- Čujem, dijete, čujem! Spavaj ti. O njegovu glavu dabogda zavijo i vijo! - uzvratilo tiho ona. Zavrtje glavom. Ugasi lampu. Iziđe i s izvana zakračuna vrata. Zastade, pogleda bojažljivo preko kuće u pravcu odakle se čulo zavijanje i nestade u prizemlju.

V.

Razdanjuje se. Polako se iznad sela navlači jutarnja vedrina. Sunce samo što nije promolilo iza brda. Četničke grupe, pod okriljem jutarnje tišine, opkoljavaju selo. Prilaze oprezno zaklanjajući se niskim rastinjem. Povijeni i s oružjem u rukama preskaču pažljivo ograde, zaliježu u krompirištima i u brazdama isklasaog kukuruza... Na znak ruke i glave, dižu se, preskaču plotove, pretrčavaju put. Primiču se kućama, zaklanjaju se od mogućih iznenadnih pogleda. Tihi su, ne govore ništa... A lica su im mračna. Vični su ovom poslu, vidi se to na njima, i zato opasni.

Psi uzlajaše. Ustrnuše ljutito...

Na ulazu u selo, iz pravca glavnog puta, sunčevi zraci u trenu zablještaše i po krovovima kuća razliše žućkastu svjetlost. Začu se iznenadna tutnjava, huka. Poput nevremena, putem ispod sela, galopom, ujaha dvadesetak bradatih četnika. Vrište, pucaju, krvnički podbadaju konje. Zastava s mrtvačkom glavom promiče, drhti u zraku, nestaje između drveća i ponovo se pojavljuje pred kapijom

Hadžerinih roditelja. Dvojica četnika sjahaše i bez ikakve naredbe stadoše nogama razvaljivati kapiju. Utrčavaju u avliju. Lupaju kundacima po vratima u prizemlju. Viču:

- Otvarajte, majku vam tursku jebem!

Zamahuju kundacima. Istovremeno i snažno. Vrata se uz tresak otvoriše! Ulaze, oprezno razgledajući unutrašnjost prostorije. Na licima im se vidi da su spremni ubiti. Na sredini sobe zastadoše, skameniše se! Ustuknuše pred, za njih, nestvarnim prizorom. Hasan, u čiju su kuću bahnuli, miran, kao da se na izvanu ne dešava ništa, u zatečenoj potkošulji i donjem vešu, zalego na postećiji, klanja sabah.

Četnici se razmiljeli po cijelom selu. Nogama razvaljuju vrata kuća. Upadaju unutra, pucaju, pljačkaju, nasrću na djevojke koje zatiču u posteljama... Konji mahnito skaču, njište, propinju se i opet, uz tresak kopita, vraćaju jahače u sedla. Užas smrti lebdi u zraku.

Grupa crnogorskih četnika – prepoznaju se po govoru i oznakama - razvaljuje torove, izgoni stoku, sakupljaju je i usmjeravaju putem prema granici... Banda palikuća, sa bakljama u rukama, za njima pali pojate i štale... Vatra i dim se raširili do polovine sela... Narod je istjeran u avlije, prestravljen, žene i djeca jecaju, kunu. Četnici odvajaju odrasle muškarce od žena i djece, vežu ih žicom, izgone na ulicu. Guraju ih prema zastrašujućoj bandi konjanika opasanih redenicima preko oba ramena...

U avliji Bećira travara četnici cijevima pušaka izgone, guraju domaćina i ženu mu. Prislanjaju ih uz zid kuće, udaraju kundacima, nogama. I ljutito ponavljaju:

- Će ti je sin Amir, Bećire! Će je da mu lično čestitamo Bajram!

Bećir - sav u krvi - jedva stoji na nogama. Šuti... Vučjak Bobi, oružjem satjeran ispod verande kuće, nakostriješene dlake, u strahu reži.

- Ubi ga, Nikola, ubi, uješće me! Vidiš li, manitove! - reče jedan od četnika, kome se Bobi nikako nije sviđao, i repetira. Vučjak zalaja, jurnu koliko ga noge nose, obori drugog četnika što mu je stajao na putu. Onom koji je nišanio na njega projuri izmeđ u nogu, preskoči zid i nestade u potoku. Četnici zapaucaše za njim.

Selo gori, dim se protegao dokle oči sežu. Neki su se ipak odvažili na bijeg! Kroz prozore iskaču iz kuća, trče kroz avlije i bašče, sapliću se, padaju... Nažalost, ne zadugo. Četnici većinu sustižu. Proganjaju ih na konjima i obaraju, najčešće pucnjima u leđa. Nesretni ljudi zajauču, zateturaju, pođu onda korak-dva naprijed i strovale se. Jedan dječak, tek stasao za školu, uspio im je, trčeći kroz bašče i saplićući se kroz kukuruze, pobjeći u šumu.

Na spratu Hasanove kuće, u polutami sobe s malenim pendžerom okrenutim prema avliji, dvojica mlađih, ali već ogrezlih četnika primjećuju Hadžeru, sakrivenu iza pohabanog drvenog ormara. Drhti šćućurena, kao slamka koju je vjetar istrgnuo i ponio. Predosjetila ih je, došli su kao oluja - prvo su zatutnjali izdaleka, a onda se naprosto sručili na njena vrata.

- Izađi, balinkuro! - progovori prozuklim glasom jedan i rukom je dohvati za ramena.

Djevojka je prestravljena. Iz sela i avlije odjekivali su pucnji miješajući se podmuklo s glasovima užasnutih žena i djece. Zaplaka od straha i rukama pokuša zaštititi lice. Izvukli su je grubo i bacili na krevet.

- Drži je, šta čekaš, pizda ti materina! Drži je, Božo!...

Zguliše joj bluzu, dimije... Smrdljive ruke na grudima i licu, krezuba i od duhana požučela usta na njenom vratu. Drhtaj joj si đ e u pete. Bolni vrisak se prolomi sobom. Zahrza konj ispred vrata, na avliji prhnu jato ptica u nebo.

- Ajde i ti, kume. Navali, budalo, šta čekaš! - promuklo zareža Božo držeći u rukama rašne gaće.

Tako je uvijek kad je oluja, kresnu Hadžeri ispod stomaka. Zadrhta ponovo. Dlanovima prekri lice. Ponovo bolni vrisak odjeknu sobicom:

- Majko, oh mati, majko moja! Što me rodi! Aaaj, aaaj, jadna ti sam!

Vani četnici pale sve što se zapaliti može. Gore kuće i pojate, gore bašče i sjenjaci. Jahač obavijen dimom u trku sustiže i posljednjeg preživjelog muslimanskog psa. Nišani jednom rukom i poga đ a. Pas bolno zajauka i zavalio se u jarku.

Kolona prestravljenih i unakaženih ljudi, krvavih lica i u dronjcima, gonjena mržnjom tridesetak četničkih konjanika, vukla se putem prema Berkovićima. Kopitama konja i udarima kandžija su ih dodatno plašili i požurivali. Hadžera je hramala na kraju kolone. Komadom bluze brisala je krvavo lice. Iz muslimanskih sela i naselja kroz koje se kolona kretala pridodavali su im nove mučenike. Čudni prijedpodnevni putnici sve su teže hodali. Iza njih, u nebo, lizali su plameni jezičci u kojima su se topila njihova ognjišta, sva njihova životna muka.

U predvečerje, nadomak Berkovića, četnici se uskomešali, pucaju nasumice, brane se, dozivaju... Neuspjela

zasjeda omanje partizanske grupe, koja ih je samo uplašila. Zato kolonu muslimanskih mučenika skreću, s glavne ceste i šumskom zaobilaznicom vode kroz srpsko naselje. Kroz prozore kuća, iza zavjesa i odškrnutih vrata, vire žene; suosjećaju, reklo bi se, sa nesretnim ljudima u koloni.

Malo poslije, kad se pucnjava potpuno umirila i kad su prošli selo i zašli u obližnju hrastovu šumu, nečije snažne ruke povukoše Hadžeru u šipražje. Nije uspjela ni glasa pustiti dok su se bacali na nju. Trgali su joj odjeću, stezali vrat, pritiskali, ujedali, dahtali kao kerovi. Utrnulo tijelo joj nije bilo u stanju osjetiti ništa. Kao da je preko njega prelazio težak i kvrgav balvan, pritiskajući joj okrvavljene grudi i stomak. Nije ih brojala...

VI.

Kasno naveče paklena kolona je pred Žandarmarijskom stanicom na Berkovićima. Svuda tragovi žestoke bitke, netom okončane. Zidovi izbušeni mecima. Vrata razvaljena. Na prozorima vise presavijena beživotna tijela ubijenih žandarma. Oko stanice razrušeni bunker, iz kojih, u noćno, na mjesecini, strše tijela ubijenih branilaca.

Za improviziranom govornicom pored kasarne smjenjuju se četnički komesari. Okupljenom narodu podižu moral... Stotinu ruka je u zraku i prijeteći mašu sa tri prsta. Ponavljaju:

- Na ljutu ranu, ljutu travu. Živjeli srpski ustanici!

Grupa pljačkaša na putu, zaštićena mrakom, pelješi leševe ustaške vojske i ubijenih muslimanskih civila. Konj prosutog droba na putu bolno njišti i trza nogama...

- Neka ga neko dokrajči! – dere se neko odnekud.

Koraci cokula po makadamskom putu. Repetiranje. Pucanj. Konj se umiri.

Pridošlu kolonu preživjelih muslimana, taj dugi lanac budućih leševa, silom kundaka uguravaju prvo u dvorište, a potom u podrum Žandarmerijske stanice, čiji krov i prozori još uvijek gore... Na ulazu u podrum razdvajaju preostale vojnosposobne muškarce. Odvode ih na drugu stranu kasarne, postrojavaju uz zid i strijeljaju po kratkom postupku. Bez suda i osude, bez ikakve krivice!

- Zar samo zato što su muslimani?!? - naglas upita neko iz mase i brzo nestade u mraku. Leševe nogama bacaju u veliku septičku jamu do puta. Neki se, vidi se, još nisu umirili, daju znakove života! Ubice se vraćaju, zakračunavaju s izvana ogromna metalna vrata i odlaze. U štab. Iza njih, u noći, odjekuju užasnuti krici žena i djece kojima je postalo jasno kakva ih sudbina čeka.

Prostrana školska učionica na uglu zgrade. U raštrkane klupe posjedala, u polumraku lojanica, četnička štabska bratija. Nekoliko njih, raščupanih kosa i brada, sa pratnjom naslonjenom na prozore učionice, dijele opljačkano.

- Vojvodo, šta nam je raditi sa onima iz podruma? - bojažljivo priupita s vrata komandir streljačkog voda Spaso Gubalo.

- Pobiti, sve pobiti, pizda ti materina glupa! Što preživimo, povesti ujutro, u cik zore, u onu jamu na Trusini -

odgovori vojvoda ne skidajući pogleda s table na kojoj je visila karta Hercegovine.

Čudan spoj divljaštva, nečojstva i odsustva straha od Boga. Sve ono što treba da bi se pokrenuto zlo još više zaošijalo. Nesretni Spaso bio je vanbračno dijete vojvodine sestre Milice i nekog njihovog rođaka. Rođak en je u pojati, u kravljim jaslama, gdje ga je Milica zaboravila. Nikada nije priznala da je Spaso njeno dijete, čak ni onda kad je, bježeći od bratovljeve osvete, skočila u porodičnu čatrnju na Gradini. Dugo nakon toga događaja mještani nisu htjeli piti vodu iz nje, a Spaso je sada komandir pakla, starješina zla najcrnjeg. Neko ko dobro zna šta je patnja i sad je nemilice sije oko sebe.

Ni u ponoć u mraku podruma Žandarmerijske stanice na Berkovićima pogan ne miruje. Bolni krici muslimanskih žena poput munje paraju zvjezdano nebo. Hadžera rukama pokušava strgnuti dvojicu krvožednih četnika s polumrtvog Fatiminog tijela:

- Vi niste insani, vi ste... vi ste životinje, šejtani! - vriskala je ona na sav glas dok su je Spasove snažne ruke opet, ko zna po koji put noćas, prislanjale uz zid podruma. Zajauka od užasnog bola. Opsova:

- Ćuko vam mater vašu!

U ruci Spasa Gubala sijevnu oštrica vojničkog noža. Zakrvavljenim očima, poput ostrvljene zvijeri, kružio je i vrebao žrtvu. Zaustavi pogled. Dograbi od straha zanijemjelog dječaka iz naručja majke, privuče ga sebi i jednim zamahom noža prekla. Krv šiknu svuda unaokolo. Nesretna žena bolno zajauka i udarcem glave od zid oduze sebi život. Spaso opet poskoči. Pogleda okolo:

- Ti! - uprije prstom u skamenjenu Muneveru. - Dodaj mi to dijete!

U Muneverinim očima sijevnu tračak odlučnosti. Stišće dijete još čvršće uz svoje grudi. Pred očima joj od straha blijedi maloprijašnja slika. Vidi da je Spasi ludilo udarilo u glavu i tijelo. Prozbori odlučno, kroz suze:

- Nećeš mi nju, moju jedinu, najdražu... Nećeš moje oči, ludi kopiljane!

Spaso nogama odgurnu Muneveru, istrže joj djevojčicu, zgrabi je i iza đ e.

Iz podruma su, sve do zore, odjekivali plač i vriska zlostavljanih i silovanih. U štabu zlikovaca, preko puta, krvnici su orgijali uz stravičnu pjesmu:

„Od večeras pa dok svane,
poklaćemo muslimane!“

U rano jutro, u podrumu Žandarmerijske stanice nije ostao niko. Samo komadi sirotinjske odjeće i skorjela krv koju su gladno lizale seoske džukele. Mrtve su tokom noći iznijeli i bacili u istu onu septičku jamu u kojoj su završili i strijeljani odrasli muškarci. Kolona od preko pet stotina preživjelih žena, djece i staraca milila je putem prema planini Trusini. Teturaju, posrću, ječe... Oko njih oblijeću njihovi dušmani, sikću kandžijama, psuju i kundacima požuruju.

- Vode nas na jamu, majka nam kukala! - prošapta tužno Hadžera. Šapat se brzo proširio kolonom. Čuli su se jecaji, preklinjanja... Neko je glasno jadikovao, neko opet dozivao najdraže. Većina se u mucu okretala za sobom.

Napinjala se da još jednom vidi svoju rodnu grudu. Da je zapamti... Predosjećali su da je krivudava kozja staza, kojom su ih sprovodili, put bez povratka.

VII.

Vezirka Bajramović je s mukom nosila dvogodišnjeg Hamida pod pazuhom. Stenjala je i posrtala negdje u sredini kolone. Od straha i umora joj je hladan znoj probijao čelo. Mučila se svjesna bremena odgovornosti za sina, ali i za ono biće u stomaku, što se, baš sada, javi. Osluškivala je poznata zapomaganja iza leđ a, čula tupe udarce kandžijom po nečijoj glavi. Vidjela je ispred sebe da iznemogli padaju, da se sunovraćuju s kozje staze kojom su ih četnici gonili.

- Bježaću po cijenu života - šapnu Hadžeri, koja joj je bila iza leđ a. - Nemam šta izgubiti, a i ne dam sina!... Ne dam im, Hadžera, ni ovo nerođ eno u stomaku!

Hadžera je ćutala, mučila se sa svojim neprebolnim bolom. A šta bi joj i mogla kazati!? Vidje, malo poslije, da Vezirka čučnu i u panici odvezuje djetetove gaće...

- Moram im pobjeći, moram pokušati... Jali smrt, jali život, nejma se tu šta izgubiti - šaptala je uplašeno dok se, s djetetom u naručju, neprimjetno iskradala iz kolone smrti... Strelovito se skloni za obližnju stijenu i sačeka da kolona odmakne uz brdo. Krenu zatim u suprotnom pravcu, što dalje od tih zlotvora, zaobilazeći puteve i staze i izbjegavajući naselja.

Kad osjeti da je umakla toj prvoj opasnosti, potrča preko polja koliko su joj dijete i bremenitost dozvoljavali. Predahnula bi šćućurena iza nekog grma, sve vrijeme tješeći sinčića. Uskoro se nađ e blizu nekog kukuružišta i hitro se uvuče u njega. Opruži se u brazdi tamo gdje joj se kukuruzi učiniše najgušćim.

Izmrcvarena kolona je napokon izbila na planinu Trusinu. Podne je, 3. septembar 1941. Iz hercegovačkog planinskog krša, visoko u nebo, odzvanjaju stravični krici

izmiješani s bolnim dozivanjem i plačem. Dvadesetak naoružanih četnika kruži oko gomile, ko zna koliko stotina žena, djece i staraca... Ušutkivaju ih kundacima u leđ a, tuku kandžijama, obaraju i prisiljavaju da leže licem okrenutim prema ledini.

- Lezite dolje, majku vam tursku i balijsku jebem! - vrište trčeći uokolo.

Hadžera u naručje dograbi dijete ispalo iz beživotnih ruku žene koja je pokušala pobjeći. Metež, jeziva vriska, bolno dozivanje... Silovanja ne prestaju. Učestali i pucnji u leđ a preplašenima što se, u strahu od neminovne i užasne smrti, u posljednji tren pokušavaju domoći šume.

Banda nemilosrdnih ubica Spase Gubala, zajedno sa crnogorskim četnicima, vješto koristi ovaj metež i sveopštu pometnju i svako malo izdvajaju male grupice ljudi i dovode ih do jame. Tu dželatiti u nekoj čudnoj tišini rade svoj posao. Svoje žrtve, nijeme od užasa, udarcima u glavu, obaraju i bacaju kroz otvor izmeđ u stijenja. Sve dok ne ugledaju jamu u ljudima i tinja neka nada u spas, koja ih valjda tjera da se mire sa svime onim što im zlotvori čine. Tek pogled na jamu kao da ih budi iz tog transa. Neki od straha sami skaču...

Hadžera čuči, izvan sebe i u panici. Gleda unaokolo tražeći kakav-takav selamet. Čuje iz pravca jame potmule udarce malja u zatiok. Od krkljanja umirućih ljudi ježi joj se koža i diže kosa na glavi. Rukama stišće dijete u naručju. Plače. Okreće se okolo. Vidi da neki kao da ni sada ne vjeruju u ono što im se događ a! Zastajkuju, čekaju neki iznenadni spas...

Nećije snažne ruke dograbiše je za ramena, podigoše na noge i gurnuše grubo kundakom u leđ a. Zatetura i

posrnu na koljena. No, ne ispušta dijete koje se od straha i plača zacenulo.

- Ustaj, kučko! - prodera se Spaso i rukom je podiže. Pokuša joj istrgnuti pomodrelo dijete, no Hadžera se usprotivi. Stisnu ga rukama još jače i privi uz krvavo lice. Spaso ponovo opsova i nogom je odgurnu pravo u ruke ostrvljenih komita iznad jame. Ona se prepusti kandžama zla... Neko je snažno udari kundakom u zatiok. Djevojka zastanja od užasnog bola, zatetura i kroz otvor jame nestade u trenu.

Iznenadni pucanj odjeknu iznad jame. Nakako drugačiji i svi ga zapaziše, osluškujući u tišini koja nastade. Negdje zahrza konj, a u nebo - preko krovova - prhnu jato divljih golubova... Spaso se zanjha u pasu i polako stade posrtati na koljena. Pogled mu se zakovao u pravcu planinske kolibe, odakle je i ispaljen puščani hitac, koji je našao njegovo čelo.

- Ljudi, ljudi, ubiše Spasa! - viknu bradonja zaklonjen iza stijene pored koje se strovalilo beživotno Spasino tijelo.

- Opkolite pojatu, pička vam materina! - naredi ljutito Božo i sasu rafal u tom pravcu. Zapucaše i zavrištaše Crnogorci, razmiliše se Spasini rođaci... Trče. Viču. Pucaju, a meci fijuču sa svih strana...

- Pobježe u šumu, majku mu jebem! - ljutito konstatova Božo kad se, malo poslije, vratio iz bezuspješne potjere. - Nema vremena trčati za njim. Naćemo ga, ne brinite. Završimo sada, završimo s turcima i bježimo kućama! - naredi i bez milosti osu rafal po gomili prestravljenih žena i djece.

Jama opet oživje i poče gutati bespomoćni narod. Incident oko pogibije paklenog komandira Spase kao da ubrza ovaj smrtonosni stroj na Trusini.

- Bacaj! Ne čekaj i ne ostavljaj nikog... Udari! Kolji! Ne troši municiju! Guraj dolje, bacaj, bacaj! – vrišti Božo, obilazeći stratište sav izobličen.

Dugo nakon toga su krici umirućih parali nebo i miješali se s urlajućim glasovima bandita. Na kraju, kad je i posljednja muslimanska duša bačena u bezdanicu, stadoše gurati kamenje u dubinu. Prljavi posao završili su bacanjem ručnih granata kroz otvor jame. Od eksplozija kao da zadrhta cijela planina. Sve za trenutak utihnu. Iz jame u nebo dizala se prašina, a u zraku se osjetio vonj slomljena kamena.

Isti je dan, ali već pred akšam. Vezirka se pridiže. Još je u onom kukuruзу. Dohvati najbliži klip kukuruza. Saguli ga i halapljivo poče gristi i sisati sok. Pri đ e pažljivo izglednjelom djetetu i iz usta mu na jezik nakapa kukuruzovog mlijeka. Mali Hamid se zakašlja. Zagrcu. Vezirka mu u strahu rukom stade vaditi zrnje iz usta. Zašuštaše listovi. Zadrhta klasje. Vezirka pretrnu i krenu da opet zalegne u brazdu. Zaglušujući pucanj. Vatra sijevnu. Metak je prelomi u pasu. Rukom se mahinalno uhvati za stomak. Pade tijelom preko djeteta. U ruci joj ostade stisnut oguljen klip kukuruza. Iznad kukuruzišta zagrakta gavran.

Istu noć, negdje ispred zore, Vezirka otvori oči. Boli je u le đ ima. Noge ne osjeća. Utrnule. U strahu pokuša da se prisjeti šta joj se desilo:

- Kuku meni, kukavici sinjoj! - prozbori tiho, kad do đ e sebi. Pogleda dijete. Opipa mu rukom okrvavljeno lice. Vrisnu i zaplaka gorko. Htjela je Hamidu zatvoriti oči kad joj nečije ruke dodirnuše ramena. Zanimemi,

okamenjena! Nije imala snage ni da plače a kamoli da bježi. „A i đ e da bježi“, pomisli u strahu. Pored nje čučnuše dvojica nepoznatih ljudi.

- Ne boj se, ženo... Ne plaši se! Mi nismo oni! - progovori muškarac s puškom u ruci.

- Četnici su okolo. Molim te, ženo, molim te budi tiha! Ja sam Jefto - šapnu onaj drugi i maramom, koju izvadi iz džepa, stade joj previjati ranjenu nogu. Prvo je podveza da ne iskrvari. Vezirka tiho zajauka, od bola u koljenu, a onda je zapeče i u duši. Očajna je. Stišće zube da ne zavrišti. Čupa sebi kosu...

- Kako si, bona, došla vamo? - upita malo poslije Jefto.

- Pobjegla im s jame, nalet ih bilo! - odgovori kroz plač ona.

Jefto zavrtje glavom. Opsova:

- Pih, pih! Pogan srpska. Moj Bogdane, okaljali su nam, ionako prljav, obraz za narednih pesto godina!

- I sve u ime srpstva i pravoslavlja, jebem im oca očinskog! - nadoveza se na psovku Bogdan i razočarano, potihlo više za sebe priupita: - Ko su, zaboga miloga, i od čega su ti što ovo rade? Zašto ovoliko komšijske krvi, Jefto, pobogu si čoječe?

- Hmm, hm! - promrmlja. - Ko su, pitaš? Znaš ih i ti ko i ja, vraže. Tribali, Bogdane, tribali. Jesi li čuo za tribale? Čim se bezbožnicima ukaže prilika da srbuju, bježi od njih jer počinju klati okolo sebe. Nose tog vraga u krvi i prenose s koljena na koljeno. Eto ko su i ne pitaj me ništa! - kaza ljutito Jefto, osvrćući se u mraku. Bogdan začu đ eno sleže ramenima.

- Čuj tribali? Hm, hm?! Nikad čuo! - prozbori onako za sebe.

- Čućeš, Bogdane, čućeš. I vidjećeš te naše srpske ljudoždere uskoro! Zato požuri! - prozbori nevoljko i, okrećući se prema Vezirki, dodade: - Vidiš li ona svjetla tamo? - pokaza ispruženom rukom preko kukuružišta i polja. Vezirka ne odgovori, samo okrenu glavu u pravcu škiljećih svjetala, negdje tamo u daljini.

- Ako si u stanju da s tom ranom do zore pređeš polje, spašena si! Zato požuri i ne okreći se. Ne obaziri se. Šta je bilo, bilo je! Spašavaj sebe i to dijete u truhu. Tamo su još neki koje krijemo od četnika! - dodade on i pomože joj da se uspravi na noge.

Vezirka se zanjihla. Pogleda mrtvo dječakovo tijelo i još jednom bolno zajeca. Sage se. Htjela je dječaku zatvoriti oči.

- Mi ćemo! - kaza tiho Jefto i pripomože joj rukama da ne padne u brazdu. Vezirka se ipak sage. Poljubi dječaka u čelo. Zajeca.

- Otprati je do gornika, Boća. Pomozi joj tamo do puta - naredi i u naručje uze mrtvog Vezirkinog dvogodišnjeg sina. U očima mu se, vidi se, svrtjele suze. Opsova: - Jebem ti prokleti rat i ko ga izmisli!

Uoči svitanja je. Vezirka se na rukama i nogama, s mukom, kretala putem prema selu u daljini. Trudila se koliko je god mogla. Zapijerala. Prstima je parala blatnjavi poljski put – samo da se domogne slobode. Povremeno bi se okretala, bacala tužni pogled u pravcu kukuružišta i nanovo nastavljala vući bremeniti stomak i ranjenu nogu po putu. Svitalo je kad se od umora i iscrpljenosti skljkala na pragu Jeftine kuće...

VIII.

Jefto i Bogdan su jutro dočekali u kukuružištu pored potoka. Pritajili su se osluškujući sporadičnu pucnjavu u daljini...

- Koliko ćemo čekati tog kurira, Jefto? - upita tiho Boća.

- Vrag će ga znati koliko. Vidiš da nam sve kasni. Sve, pa i partizanija. I dok mi čekamo i kasnimo, četnici rade. Siju! Siju sjeme mržnje zbog koga ćemo u naredni vijek ući s biljegom prokletstva na čelu! - promrmlja zamišljeno Jefto. Kresnu fajercakom. Pripali cigaru. Kutiju s duhanom dodade Bogdanu. U daljini se čuo ljutiti lavež pasa i, sve češće, promukli glas seoskih pijevca. Svitalo je.

U isto vrijeme, na hladnoj stijeni, negdje u mraku duboke jame... Neko potihlo zajauka... Jauče dugo i kao da pokušava uhvatiti zraka. Davi se. U jednom trenu davljenje nestade... Tišinu mračnog podzemlja propara snažno i bolno jaukanje: „Aaaah! Aaaah! Aaaah!“ Nečije se tijelo pomjeri. Ruka se podiže uvis. Ženski promukli glas jedva razgovjetno promrmlja:

- Raa đ aam, aah, raa đ aam! Bože dragi, ja raa đ am... Ima li ikoga živa? Ima li? Da mi pomogne? Ja sam Rahima - glas se gubio negdje u dubini jame. A onda se sve naglo utiša, tijelo se umiri, ruka ostade da beživotno visi na stijeni iznad provalije.

Hadžera se otimala užasnom košmaru i bolovima koje je osjećala po cijelom tijelu. Lijeva ruka joj je slomljena, zaključa malodušno nakon spoznaje da je ne može pomaći. Uzdiše teško. Osjeća, zarobljena je negdje na

hladnoj kamenoj stijeni, u vječnom mraku hladne jame? Prostenja od tuge i bola. Tijelo joj stade drhtati. Gdje god rukom opipa – stijena! Gdje god pogleda – mrak! Zaustavlja disanje ne bi li nešto čula. Ništa! Zdravom rukom polako podiže onu slomljenu i položi je pažljivo sebi na grudi. Od bola se onesvijesti.

Probudio je vrisak nečijeg djeteta!? Strese se. Užasnuta je glasom novorođ enčeta u jami. Rukom i nogom, u strahu, stade panično opipavati okolinu. Nečije tijelo je bilo ispod njenih noga! Vrisnu ponovo i od straha se stade uspravljati.

- Ko je to tamo? - upita jedva zaustavljajući dah. Nije bilo odgovora. Samo je dijete još slabašno plakalo. Pokuša se pomjeriti naprijed koliko je god mogla. Osjeti snažne bolove i umalo se onesvijesti. Ipak, stiže ispružiti ruku kako bi dohvatila dijete. I, u trenu, kad je prstima dodirnula klizavo dječije tjelašce, bol u vratu i glavi je zaustavi, paralizova joj cijelo tijelo i ona potonu u nesvijest...

Trgnula se na potmulo mlataranje krila po zraku i gotovo jezivo kriještanje krilatih nemani. Zdravom rukom pokuša zaštititi oči. Zajauka tiho i uspravi se u sjedeći položaj. Gurajući se nogama i odupirući rukom od stijenu, prestravljena i u panici, stade se povlačiti u zaklon. Ponovo zajauka od bolova u vratu i glavi i gorko zaplaka. Malo poslije u strahu podiže glavu. Pogledom je u mraku pretraživala okolinu. Ništa osim mrklog mraka nije mogla vidjeti. Zajeca. Prstima je tražila oči. U strašnoj je dilemi!? Da li je ona budna ili je opet upala u onaj strašni košmar koji je ne napušta od početka. Zakašlja se i umalo udavi ostacima zgrušane krvi iz usta... Ispljunu ih i snažno udahnu zraka. Prouči bismilu. Zadrhta kad joj noga dotaknu toplo ptičije tijelo. Vrisnu:

- Ah, majko moja, pomози... Bože jedini, pomози! - osjeti kako se ptica pomjera i kljunom joj razdire kožu... Ponovo u strahu ispruži nogu kako bi ih otjerala. No, one se nisu plašile. Napadale su još žešće. Čak i onda kad bi ih sa obje noge uspjela odgurnuti u provaliju - vraćale bi se mahnito i iznova započinjale borbu. Udarale su krilima o stijenu, otimalle se o nešto za njih vrlo važno i pri tome ispuštale one užasne zvuke, koji su je i probudili. Jedna joj neman nadlijeće iznad glave i snažno mlatara krilima. Shvati brzo da očajnički napadaju nečije mrtvo tijelo... Sjeti se Rahime i plačnim glasom je pozva:

- Rahima, bona! Rahiiimaaa...! - ponovila je to nekoliko puta no Rahima joj se nije odazivala. Shvati konačno da više nema šta izgubiti. Nije se predavala niti se više plašila. Gurala je ptice koliko je god mogla, udarala ih nogama i rukom, vrištala, ne bi li nemani bar glasom uplašila. Izmorena borbom i dotučena bolovima koje je osjećala po cijelom tijelu, Hadžera malo iza toga opet izgubi svijest.

Selo Runjište, skoro mjesec dana poslije. Seoska čobančad sa ispaše, uz pjesmu i graju svojstvenu djeci, dogone stoku. Zvuci čaktara odjekuju selom. Jedna uplašena djevojčica utrčava u dvorište kuće, hvata majku za ruke i govori glasno o ženi koja „tiho doziva“ iz jame.

- O kakvoj crnoj ženi pričaš, dijete? - upita zabezegnuta majka.

- O onoj iz jame... Tamo u planini... Znaš to mjesto, ♯ e je Milanov djed ljetos baco krepala goveda - promuca djevojčica.

Žena se u čudu stade krstiti i okretati u dvorištu. Pogledom oprezno provjerava je li ko čuo šta joj dijete reče, zgrabi u ruke drveni kabo i nestade u pojadi ispod krave.

- Allahu dragi, otkud ja ođe? Kako sam dospjela vamo? - zamuca Hadžera tiho i zaplaka. A onda joj pažnju privuče nečije tiho pomjerenje tu ispod nje. Uplašila se i naglo privuče noge. Leđima ustuknu natrag. U stomaku i grudima joj sijevnu strah poznat od ranije! Kao da se sve ponavlja, pomisli. Razrogači oči u potpunom mraku i pokuša rukom sakriti lice!

- Opet ta žena i dijete - šapnu žalosno sebi u bradu. I taman kad je pomislila da joj se priviđa začu opet ono stenjanje s početka. Nečije bolno stenjanje sada joj propara uši... Kao da je čula ženski glas kako tiho i jedva razumljivo jauče?! Nastavi podvlačiti noge i pažljivo osluškivati. - Možda mi se stvarno to samo priviđa - šapnu tješeći samu sebe u prokletoj tami duboke jame. No, glas žene se ponovo začu. Sada kao poziv u pomoć! Podvignu još više noge i odmaknu leđa od stijene. Osluškivala je pažljivo i skoro prestala da diše. U strahu se panično stade pribijati uz stijenu. Glas žene joj je sada postajao razboritiji i bliži... Noge joj počеше trnuti i Hadžera ih otpoče rukom u strahu masirati... Zajeca...

- Majko moja, majko... Što sam još živa? - zdravom i drhtavom rukom pređe preko izranjavanog lica. Pokušavala se približiti i koliko-toliko odagnati strah.

- Pomozite mi, jadnoooj! - prekide je u razmišljanju opet onaj glas i vrati u stvarnost tamne i jezovito hladne jame. Hadžera se nije usuđivala progovoriti, a ni pomjeriti i ko zna koliko bi se još dugo skrivala iza stijene da joj uši ne propara plač novorođenčeta. I ranije ga je čula, no ne može se sjetiti je li bio stvaran ili ga je sanjala. „Evo ga

opet“, pomisli i rukom stade brisati suze. Sa mukom ispruži utrnule noge. Učini joj se ponovo da joj prste dotače nježno i vruće dječije tjelešce. Kao i onaj prvi put, prisjeti se ona. U strahu se lagano pomjeri, oprije se, prvo na jednu, a onda i na drugu nogu... Rukom se sve vrijeme pridržavala za stijenu. Svaki njen pokret prouzrokovao bi nesnošljive bolove u tijelu. I sada zaječa, ali ne odustade. Polako, puzeći, pedalj po pedalj, dobaulja nekako do golišavog dječijeg tijela. Osjećala je kako joj dijete klizi pod rukom. Pokušavala ga je podići... Sve bi dala da ga je još mogla i vidjeti. Ali bol iz slomljene ruke snažno zanjiha njeno krhko i izranjavano tijelo. Posrnu i licem se stropošta na hladnu stijenu. Onesvijesti se u trenu.

Prošla je vječnost, tako joj se činilo, dok se opet nije probudila. U glavi joj se mutilo, bubnjalo... Opet je okruživao mrak. Isti onaj podmukli mrak kao i prethodnih dana... Ništa se nije promijenilo. Nije osjećala lijevu stranu svoga tijela. Uz pomoć zdrave desne ruke polako se uspravi, sjede i tiho zaplaka... Usta su joj bila suha, skoro skorena i jedva da je mogla jezik pomjerati. Osjećala je strašnu žeđ. Najgoru do sada. Sve bi dala za čašu vode. Pokušavala se iznova pribрати i prisjetiti doga đ aja od prethodnog dana... Ili dana, nije više znala. Kao kroz maglu, sjeti se da je tu blizu nje bilo neko dijete. Čula mu je plač, osjetila toplinu njegovog tijela, a onda se, kad ga je htjela podići, onesvijestila... I tako stalno iz mraka u mrak, iz bola u bol i iz privi đ enja u privi đ enje. Malo poslije je uplašila lepršanje krila iza njene glave. Opet nestvarna privi đ enja u tami, pomisli u strahu i tiho prošapta:

- Možda su ptice? - zadrhta cijelim tijelom i podiže glavu u pravcu zlokobnog udaranja krila. Ali ništa nije mogla da vidi. Samo mrak, mrak i mrak...

- Prokleta tama! - opsova i rukom se uhvati za usta.

- Odnijeli su mi dijete, bona... Čuješ li? - prenu je iz agonije opet onaj tihi i pačenički ženski glas. Isti glas kao i prethodnih dana. Hadžera zaustavi dah, pogleda u pravcu odakle je došao... Pomjeri s mukom tijelo naprijed i sa ušiju rukom stade zadizati pramenove kose da bolje čuje...

- Sišla dvojica s fenjerom u ruci. Jamili mi ga... Žalosti moja! - Hadžera pretrnu od straha jer ovo je prvi put da je potpuno razumjela ono što joj je nepoznata žena, smještena negdje ispod nje, govorila.

Odvaži se i glasno upita:

- Ko ga je jamio, bona?

- Oni odozgo su mi ga jamili i odnijeli... Nisu šćeli prljati ruke o mene. Kažu, gotovi smo svakako!

Hadžera od iznenađ enja i novog straha koji je spopade stade mlatarati rukom po stijeni. Zaboravi na trenutak bolove i krenu se odupirati. Željela je po svaku cijenu dohvatiti do te žene. No, nije mogla usprkos ogromnom trudu koji je ulagala. Zaplaka tiho i tužno pitajući se u sebi je li sve ovo san ili je njen bolesni košmar... Kada joj je malo poslije ponestalo suza ponovo skupi hrabrosti i upita:

- Kako ti je ime, bona? Da znam - zamuca Hadžera kroz suze i zavalila se od bolova na hladnu stijenu. Nije bilo odgovora. „Možda me nije ni čula?“ Ječala je od bolova i davila se. Kao da joj se glas gubio negdje u daljini. I dok je poslije komadom bluze i uz pomoć zuba uvezivala bolni lom na ruci, Hadžeru opet prenu onaj jedva čujni ženski glas. Miješao se sada sa još nekim glasovima umirućih ljudi koji su dolazili iz dubine jame. Kao u inat, svi zajedno, pomisli.

- Rahima... Raahiiimaaa - nasluti Hadžera nerazgovijetno mrmljanje umiruće žene. Bilo je to posljednje što je Hadžera čula od Rahime. Pokušavala ju je dozvati, prvo tiho, a onda jače, no, odgovora nije bilo. Rahima je izdahnula, zaključi Hadžera tužno i briznu ponovo u plač. „Umrla je jadnica izgovarajući meni svoje ime.“ Još jednom joj se svijet urušio. Zakašlja se i zagrcnu...

„Tako ću i ja nestati“, mislila je malo poslije kad kašalj prestade. U samo jednom trenutku, sama i na hladnoj stijeni...

Ostalo je još dugo da je muči pitanje da li su Rahima i dijete uopšte postojali? Možda i nisu... - Možda su samo plod mašte, moga osakaćenog tijela i skoro ubijene duše - zaključi jecajući. Opet je bol i žeđ baciše u košmar... Utonula je u nešto slično snu i našla se na beskrajnim prostorima gdje nije osjećala bolove. Vidjela je majku i oca kako sjede u avliji. Piju kafu, zovu kćerku da im donese vode. Hadžera se s Amirom prska vodom na izvoru, smije se i ne osvrće se na svoje roditelje... „Oprostiće mi oni svakako!“, šapće Amiru na uho.

Probudile su je ptice. Čula ih je tu blizu kako mlate krilima, udaraju snažno kroz vazduh, otimaju se o komade ljudskog mesa.

- Možda razvlače ostatke nesretne Rahime i njenog novorođenog djeteta - šapnu sebi u bradu. Prestravi se od tih pomisli i tiho zajauka. Da je ne čuju, začepi rukom usta i na trenutak prestade disati... Osluškivala je još dugo i sa strahom svaki njihov pokret, svako odlijetanje i novo dolijetanje. Činile su to u ritmičnim razmacima. Malo poslije je osjetila i smrad raspadajućeg ljudskog leša. Širio se i miješao s mrakom pećine... Mora da su joj raskomadale utrobu pa se čuje, zaključi s gađenjem djevojka i stade se

tiho pomicati natraške prema stijeni. „Da im nisam na putu“, mislila je u tim trenucima bolnijim od uboda noža.

IX.

Nedugo iza toga ptice su otišle. Hadžeru je nastavila mučiti i proganjati žeđ. Nesnosna žeđ, od koje se počela gubiti... Molila je Boga da joj uzme dušu, jecala tiho, proklinjala dan kada se rodila... Iscrpljeno i onemoćalo tijelo spopadao je iznova košmar... Hadžera je padala u ambis, vraćala se, na izvoru pila vodu... Nikako da se napije i da utoli žeđ.

A onda je odozgo, iznenada, zaslijepila svjetlost. Jaka i snažna da je rukom morala zaštititi oči. Snop neobjašnjive svjetlosti se s vrha stropoštavao i sa sobom donosio pticu. Bijelu pticu s plavim očima. Doletje u trenu i zaustavi se na Hadžerinom ramenu... Dotače ga blago, iscjeliteljski, a očima osvijetli stijenje. Djevojka na momenat zatvori oči i ugleda, kad ih je poslije ponovo otvorila, siluetu čovjeka prekrivenog čohom do zemlje... Stoji ponosno nasmijanog lica, a u rukama mu blicješti buket bijelih ljiljana. Miris cvijeća se u trenutku raširi jamom. „Bože jedini, ko li je on?“, pitala se u čudu. Kao da je Amir, pomisli i obradova mu se... I što ga je više gledala više joj se činilo da nije. Ne, nije to on, zaključi rastuženo, a oči joj zaiskriše... Postepeno je i u jednakim razmacima mijenjao izgled, a osmijeh na licu mu je ostajao isti. Blaženo je titrao... „Ko je to?“, pitala se u sebi s čuđenjem Hadžera. Ispruži ruku da ga dotakne. Ruka joj proletje kroz njegovo tijelo kao da je od magle. Nepoznati muškarac se sada jače osmijehnu, a iz

njegovih očiju zatitra ponovo ona čudna svjetlost. Ispruži ruku prema djevojci i tiho reče:

- Trebaš živjeti, živjeti da jednog dana svjedočiš pred ljudima o ovom zlu!

U tom čarobnom i kratkom trenutku Hadžeru nije ništa boljelo i nije je mučila žeđ. Blažena i topla ruka neznanca obavijenog svjetlošću joj je uz sve to još i umila lice. Zaspala je potom u miru. Ne zna koliko dugo je spavala. Nije sanjala. Kad se probudila bio je strahovit mrak i iz njega su je počele napadati ptice. Došle su iznenada i odmah napale. Možda iste one koje su nedavno komadale Rahimino mrtvo tijelo. Hadžera vrisnu, a rukom mahinalno pokuša otjerati onu najbližu što joj je kljunom umalo oko pogodila. Zamahnu u strahu rukom i otjera je s lica. Bile su još tri i napadale su zajedno. Jednu je nogom, otoresajući, gurnula u provaliju, a onu drugu, kad je nadjača strah i kad joj ponestade strpljenja, zgrabi rukom za tanki vrat. Zamahnu snažno nekoliko puta i ocarapi joj glavu. Pljusnu krv po Hadžerinom licu. Nekoliko mlazova joj osvježi usta... Gutala je toplu tečnost sve dok se nije dobro osvježila. Nije se plašila niti joj se više bilo šta gadilo.

- Šta Bog da... A dao je, nije mogo gore! - prozbori ohrabrena i očito okrijepljena ptičijom krvlju. A onda joj je iz vrata isisala i posljednju kap. Beživotno tijelo ptice je na kraju zavrtljala u dubinu jame. Naredne dane i noći je provela u molitvi Allahu – sada je već tražila da joj pošalje ptice. Da im se naodvrće vratova i napije krvi! A one su, ko u inat, prolazile i zaobilazile njeno skrovište. Tek poneka bi svratila i tu bi joj uglavnom bio kraj. Hadžera bi je odmah i bez razmišljanja hvatala za grlo, borila se s njom sve dok joj vrat ne pukne i iz njega ne šikne gusti mlaz krvi. Sasipala bi

to u svoja skorušena usta, mljackala lagano jezikom i halapljivo gutala.

A onda su je jednog jutra ili jedne večeri, nije to razaznavala u mraku, probudili dječiji glasovi. Nadvirivali su se kroz otvor jame i zvali.

- Hej, hej! Ima li koga dolje?! - ponavljali su to uglas više puta. Hadžera se uplašila i nije se odazivala. Čutala je jedno vrijeme a onda se, kad je napokon zaključila da nema šta izgubiti, javila.

- Ima, ima, pomozite mi, ja sam živa u jami! - glas joj je, odzvanjajući i odbijajući se o stijenje putovao sporo, baš kao i glas djece odozgo, s vrha jame, prema mjestu gdje se Hadžera skrivala. Poslije se sve utišalo. Hadžera je premorena i iscrpljena ponovo zapala u svoje jamske košmare. Seoski čobani, uglavnom djeca, i taj su dan, vraćajući se kućama s planine, pričali kako su čuli da iz jame doziva neki ženski glas. Pričali su to s oduševljenjem zabazeknutim roditeljima koji su vrtjeli glavama, jer naprosto nisu vjerovali u ono što im djeca prepričavaju usplahireno. Tako je napokon za priču o „ženi koja doziva iz jame“ saznalo cijelo selo. Neki nisu ni znali za jamu, ali ni za zločin koji se na njoj dogodio prije koju sedmicu dana. Drugi su nešto „ko načuli“, jer su se neki „izlajali“, na prošli pijačni dan, spominjući na stotine ubijenih i u jamu sunovraćenih muslimana.

Do površine zemlje je još samo, s vremena na vrijeme, dolazio bolni vapaj nesretne djevojke Hadžere:

- Vo...de, vo...de..., dajte mi vo...de!

Hadžerin se život u tami jame pretvorio u jedan neprekidni košmar, u kome su se vrtjele neke slike iz prošlosti i stvarnost, ali na način da skoro nikad nije bila

sigurna kada je budna. A sve te slike su se stalno vraćale na početak i činilo se da im nema kraja. Opet vidi majku, doziva je, maše joj... Budi je Naza i kaže: „Prosci samo što nijesu stigli, kćeri!“ Hadžera nevoljno ustaje... Noge joj otežale. Sanjivim očima vidi kroz prozor kako njen Amir stoji u avliji, maše i moli je da izađe. Čuje njegovo tiho dozivanje, vidi ruku koja otvara pendžer... No, ona je bez glasa i bez volje... A onda mećava počne da mota grabovinu u nebo... Začu se jak tresak nečijih vojničkih cokula u avlijska vrata. Hadžera zanijemila od straha... Otvori naglo oči, zakrkolja i snažno zakašlja. Probudi se. Jauknu od bolova i rukom pritisnu gole grudi...

- Opet sam sanjala - šapnu tužno. Učini joj se malo poslije da je neko doziva. Uhvati je strah... Zaustavi dah da bolje čuje.

- Hej ti dolje! Čuješ li? - odjekivalo je jezivo kroz šupljinu jame.

Glas s vrha se neprekidno ponavljao. Hadžera se u prvi mah ne usudi javiti. Tresla se od straha i iznenađenja. Ko zna ko je to gore, mislila je. Stomak i grudi su joj se nadimali od bolova. Zbrka i neizvjesnost u glavi je nisu napuštali. Šta učiniti i da li im odgovoriti, mučilo je?

- Hej, ti dolje! Čuješ li nas? - prekide je ponovo onaj glas.

Hadžera u trenutku odlučila:

- Čujem, čuuujem vaas! - prozbori teško, ali dovoljno glasno da su je oni gore mogli čuti. Izranjavana usta jedva je otvarala. Pekla je i boljela svaka izgovorena riječ. Nije puno prošlo kad se s vrha jame ponovo oglasiše nepoznati ljudi.

- Spustićemo ti vode! Čuješ li? Užetom ćemo spustiti vodu i hranu - ponovili su nekoliko puta.

Hadžera s ušiju zadiže kosu i kao da kroz maglu začu nečije podlo smijanje... Muški glasovi joj se učiniše poznatim... Ne, nije se prevarila. Zadrhta od straha jer je to cerekanje podsjetilo na ono najgore. Tako su se smijali kad su nas u jamu bacali, sjeti se ona. Hladan znoj joj ovlaži čelo. U strahu se stade pribijati uz stijenu. I taman što se smjestila, začu blagi udar lima od stijenu. Shvati da su joj već poslali kanticu s vodom. Kolebala se. Šta učiniti? Žeđ koju je osjećala nadjača sve ponovo uzbrkane osjećaje... Otpoče lagano puziti stijenom. Pratila je s mukom zvuk koji je proizvodio udar lima o stijenu. U mraku nije mogla vidjeti ni uže ni kanticu. Ispruži nasumice ruku i dotaknu uže. Malo poslije i kantu s vodom privuče sebi.

- Napokon voda - promrmlja i rukom prinese kanticu ustima. No, čim je voda dotakla njene izranjavane usne shvati da nešto nije u redu s vodom. Peklo je, pržilo po ustima i Hadžera u trenu odluči gurnuti kantu što dalje od sebe.

- Otrovi, otrovi! - šapnu.

- Prokleti bili! - izgovori malo poslije kroz suze djevojka i brzo se povuče stijenom u pravcu svoga jamskog skrovišta. Zavlačila se što je mogla dublje u procjep izmeđ u dvije stijene. Začu opet smijeh i psovke, ali i stropošćavanje kante s otrovanom vodom u dubine jame. Nedugo iza toga začu snažno stropošćavanje kamenja koje su bacali s namjerom da je zauvijek učutkaju. Prštalo je na sve strane, odjekivalo, udaralo ispod njenih nogu i odlazilo negdje u dubine jame. Razoćarala se ponovo u ljude.

- Neka krvnici misle da su me ubili - šapnu tiho i preko usta navuče komadić znojne bluze.

Kad je kamenolom prestao, Hadžera ostade mirna i šćućurena. Znala je da nije kraj, da ti neljudi ne znaju stati. I bila je u pravu – zaredaše eksplozije ručnih granata. Prvo jedna pa druga, a onda u grozdovima. Srećom, većina ih je eksplodirala visoko iznad nje te je nijedan geler ni otkinuti kamen nije zakačio. Jedva je susprezala kašalj, jer se u jami stvorila stravična prašina od kamena i dima koji su napravile detonacije. Potom se sve utišalo, prašina i dim su se polako slijegali... Hadžera je zaspala. Sanjala je Amira: ko on trči uz nadošlu rijeku, zove je da беру poljsko cvijeće. Ona bi da mu pruži ruku, ali se on izmiče i nikako da ga sustigne. Nešto ga odvlači unazad. Vidi konja s jahačem, propinje se... Ona bježi koliko je noge mogu ponijeti, stišće prstima blatnjavu poljsku travu...

X.

Kod narednog buđenja imala je više sreće. U mraku je uspjela uhvatiti još jednu pticu. Odvrnula joj je glavu, napila se tople krvi, a onda utonula u svoje svakodnevne jamske more. Kao da je i ona postala ptica. Leti iznad kukuruzišta i vidi Arifu kako sasušenim usnama guli i halapljivo siše mladi klip kukuruza... Tamo iza su muslimanska sela, sva u dimu i plamenu... Podivljali konji trčkaraju okolo bez sahibije.

Ne zna koliko je dana i noći prošlo od momenta kada su je htjeli otrovati. Nije ih brojala, a nije joj to u njenoj mucu ni naumpadalo. Svaki dan i noć su joj ionako bili isti...

A onada je iz razmišljanja prenu još jedan glas. Glas čovjeka što je, poput prethodnih, dolazio s vrha jame.

- Djevojko, jesi li još živa? Javi se, javi se, molim te! - odzvanjalo je u Hadžerinim ušima i glavi. Glas muškarca joj je zvučao drugačije, blaže, ljudskije.

- Bože, on me moli da mu se javim - šapnu Hadžera radosno. Osjetila je po prvi put nečije sažaljenje i dobronamjernost. Zaplakala je i kroz suze tiho i jedva čujno odgovorila: - Žiiiivaaa sam, još sam žiiivaaa!

- Nemoj se plašiti nas, doćemo noćes da te izvadimo... Čuješ li? Čuvaj se i ne javljaj se nikome dok ne čuješ moj glas - odgovori nepoznati muškarac s vrha jame... Ubrzo je i taj glas nestao, a zavladala je uobičajena tišina. Narednih sati se gore ništa više nije čulo. Hadžera je bila pri kraju snage i jedva se mogla pomjeriti. Šćućurila se i ponovo povukla u procjep izmeđ u stijena. Nije mogla vjerovati da gore postoje dobri ljudi. Iznemogla i izmrcvarena, brzo je opet utonula u svoja snoviđ enja...

U isto vrijeme u obližnjem srpskom selu...

Noć je, iz daljine se naslućuju konture kamene kuće smještene duboko u sjeni dubovih stabala. Ispred nje je omanje dvorište, u kojem ležerno „stražare“ dva odrasla psa. Vrata kuće izgledaju čvrsto zabravljena... Unutrašnjost obasjava petrolejka okačena na zidu iznad ognjišta, u kojem veselo pucketa vatra. Na sredini kuće je ogromni drveni hastal, za kojim tiho i bez riječi večeravaju domaćin Đorđ o, brat mu Branko, ujak Tamindžija i komšija Slavko. Domaćica Anđ a im služi obarene krompire i sir iz mijeha...

- To je sve što imamo za noćes - prekide večernju šutnju Anđ a i povuče se bliže ognjištu.

- Kakva su đ avolja vremena dobro išta imamo za pojes - dodade Đor đ o lijeno ustajući od stola. Branko, Tamindžija i Slavko ne rekoše ništa. Čutke nastaviše s večerom. Đor đ o rukom zadiže zastor na prozoru, primače glavu i pogled ustremi preko dvorišta prema planini.

- Ni mjesečine nema - konstatova tiho i, okrećući se na petama, dodade: - Noć je svačija i đ avolja!

Branko je upravo završavao s večerom. Obrisa ruke i kroz osmijeh zahvali nevjesti na ukusnoj hrani. Zapali cigaru i ustade... Pogleda brata i reče:

- Znam, brate, da su svuda okolo Radivojevi četnici i ti bi najradije da se va đ enje te djevojke iz jame odgodi. Nema odga đ anja, pa šta nam god Bog da! - naglasi da svi čuju!

Đor đ o ne odgovori. Ujak Tamindžija se tiho zakašlja i nogom ispod stola munu ljutito u Slavka. I on se stade kašljati... A onda nasto mukla tišina...

O vješalic na zidu iza vrata visile su četiri puške. Mučnu tišinu na kraju prekide Đor đ o:

- A ti bi još i da dižeš ustanak, brate. Zanima nas još samo protiv koga ustati?

- Protiv zla, brate! - kratko mu odgovori Branko i sa zida skide svoju pušku. Opasa redenik oko struka i krenu prema vratima. Prije nego je rukom uspio dohvatiti štek, okrenu se, pogledom ošinu brata i ujaka i ljutito kaza:

- Na jednoj strani imate zlo, a na drugoj dobro. Odlučite se!

A onda otvori vrata. I prije nego je zakoračio u noć još jednom se okrenu i preko ramena reče:

- Djevojku moramo izvaditi iz jame i koliko-toliko oprati naš crni obraz.

Zalupi vratima i nestade. U kući zavlada duga i mučna tišina. Samo se čulo kuckanje limenih pjata što ih je Anđela u škipu sapirala vodom. Đorđo je pušio cigar na cigar. Ujak Tamindžija je i dalje kašljucio. Slavko je nervozno ispod stola treskao nogom... Malo poslije se Branko ponovo pojavi na vratima, pogleda ih ljutito i reče:

- Odoh ja, a vi dođite s nosilima i koninama.

Uskoro nestade u mraku.

Skrivajući se u sjenama kukrica Branko je brzo, prijekim putem, došao do jame. Nekoliko puta je pažljivo obišao okolinu i, kad se uvjerio da nema nikoga, oprezno je prišao otvoru jame. Naoružan i s metkom u cijevi, čekao je brata Đorđu i ujaka Tamindžiju da dođu s konopima iz sela i izvade djevojku. No, prvo joj se morao javiti... I taman kad je Hadžeru htio pozvati ukoči se kad začu galamu grupice četnika, koji su se kozjom stazom, iz pravca Berkovića, spuštali prema jami. Branko prepozna jedan glas – među njima je Radivoje. Čučnu i repetira pušku... Brat Đorđo i ujak samo što nisu stigli. Strahovao je da ih Radivojevi četnici ne iznenade. Okretao se okolo ne bi li bratu i ujaku dao kakav znak da im ne ulete pravo u zasjedu...

Ne sluteći ništa, Đorđova grupa je upravo stizala i četnici su ih primijetili. Sačekali su nekoliko trenutaka da im se približe i onda otpočeli pucati iz zasjede... Đorđo i ujak se od straha skloniše u obližnju omeđinu. Brojniji četnici ih stadoše opkoljavati. Branko nije imao izbora. Rizikovao je svoj život i zapucao iz prikrajka... Iznenađeni četnici zalegoše... Iz omeđine malo poslije zapuca i

Đorđ o. Ujak Tamindžija baci bombu. Začuše se jaući, jedan četnik na kozjoj stazi posrnu i pade. Preostala dvojica bradonja se od straha i iznenađenja u trku skloniše pored zida omeđine... Ne razmišljajući o svojoj glavi, Branko istrča iza grma, osu rafal u pravcu četničke grupe koja se uplaši i stade povlačiti. Branko je trčao i pucao pozivajući brata da se povuče prema selu...

Zaostali četnički komandir Radivoje iz obližnjeg grmlja nanišani mirno i pogodi Branka. Pogođen u predio grudi Branko pade na koljena, a onda licem udari o zemlju. Đorđ o iz omeđine zafrljaci bombu i trčeći krenu prema Radivoju... Dodatnu snagu dade mu beživotno bratovo tijelo koje je ležalo na ledini ispred porušenih zidova planinske kuće. Opsova četničku majku i jurnu u pravcu odakle je došao Radivojev metak. Četnik se uplaši i u strahu baci zaštekane pušku u kupinu. Potrča koliko ga noge nose. Za njim u stopu trčao je Đorđ o. Ubrzo ga sustiže, povali na zemlju i, mada ga je mogao ubiti puškom, odustade... Udarao ga je šakama po licu, gnječio mu grudi koljenima, psovao...

- Reko sam ti, Radivoje, da ćemo se sresti i pucati! - vrištao je Đorđ o i rukama nastavio daviti četničkog vođu... Malo iza toga na putu je ostalo ležati beživotno tijelo četnika koji je ubio Branka. Te iste noći su na nosilima koja su bili namijenili djevojci iz jame odnijeli mrtvo Brankovo tijelo...

Narednih dana trajala je velika žalost u kući Đorđ ovih. Branko im je bio ponos porodice. Sarajevski student koga je Komunistička partija poslala da u ovom dijelu zemlje organizuje partizanski odred za borbu protiv fašističkog zla... Sahranili su ga tiho i pod okriljem noći u dvorištu porodične kuće. Đorđ o je danima sjedao u kući, ćutao i mučao, a onda je jedne noći, nakon mnoštva

ispušenih cigareta, pozvao ujaka Tamindžiju i mirno mu kazao:

- Pripremi sve što treba za večeras da izvadimo onu đ evojk u iz jame! - Tamindžija ga je pogledao s č u đ enjem, zavrtio nevoljno glavom, a kad je htio nešto izustiti Đ or đ o ga prekide riječima: - Znam šta hoćeš reći, ujače. Ali to je Brankova posljednja želja i ja č u je ispoštovati!

XI.

I dok je Hadžerino raspadajuće tijelo, koje su te noći dvojica starijih seljaka, Đ or đ ovih prijatelja iz susjednog sela, užetom, oprezno i malo-pomalo, izvlačili prema vrhu jame na površini, postajalo sve vidljivije, Đ or đ a presiječe nešto bolno ispod stomaka. Kao jaka struna. Opsova tiho ljudsku hr đ u koja je sve ovo učinila. Zadrhtaše mu najednom i noge i ruke. Uplaš i se i koža mu se stade ježiti. Ustuknu korak nazad jer ono što je konačno vidio nije ličilo na insana... Prekrsti se u trenu objema rukama! Iza njegovih le đ a tiho je povraćao ujak Tamindžija.

- Reko sam ti, crni Đ or đ o, da to nije iksan... Da je to đ avo koji će nam svima doći glave. Našem Branku je već došo, a sada će tebi, meni i cijelom selu!

Đ or đ o ne odgovori ništa. U strahu dokopa gunj i primače se otvoru jame. Pogledom uhvati kako se ujak Tamindžija u strahu odmiče i pokušava pobjeći.

- Vрати se, ludo stara! Iksan je, vidiš, pomoz i nam... Uvati sevaba po stare dane - odbrusi mu ljutito preko ramena i gunjinom s obje ruke prekri Hadžerino tijelo.

- Da joj svjetlost ne uništi oči - reče glasno da svi čuju. A i da joj pokrije tijelo jer na sebi nesretna djevojka nije imala ni komada haljinke...

Radili su brzo i pažljivo, osvrćući se okolo da zle oči ne vide kako iz jame vade muslimansku djevojku. Malo poslije su je plegli na improvizovana nosila i u trenu zamakli putem kroz šipražje. A onda su je, pod okriljem noći, odnijeli ravno Đorđ ovoj kući. Prvo ju je Anđa napojila toplim i razrijeđanim kozjim mlijekom. Bilo je to mukotrpno jer je svaki drugi gutljaj iscrpljena djevojka povratila... Anđa ju je po dolasku obukla, očistila joj rane i umila lice... Prije toga joj je tijelo namazala mašću od „deset trava“, kako su zvali taj lijek u narodu. Polomljenu ruku joj je namjestio Đorđ o... Znao je to i u selu je važio za čovjeka koji se najbolje razumije u namještanje kostiju... Nekoliko sati poslije, kad je Anđa stala pitati Hadžeru toplom juhom, zalajao je ljuto Đorđ ovi kerovi i upozoriše domaćina da neko nepozvan prilazi kući. Hadžera stisnu zube i prestade cviliti...

- Ugasi lampu! - naredi tiho Đorđ o. Dograbi pušku i polegnutih leđano izjuri kroz vrata. Nedugo iza toga je nestao u dvorištu. Kerovi su i dalje lajali, ljuto usrtali prema putu kojim se dolazilo Đorđ ovoj kući. Đorđ o je iz prikrajka posmatrao dvojicu poznatih četnika iz sela kako se oprezno prikradaju kapiji. Očima su u polumraku pretraživali dvorište i rukama smirivali ljutite kerove. Kad su ih psi na kapiji skoro saletjeli, stariji četnik s kokardom na glavi pozva:

- O, domaćine!

Ponovi to nekoliko puta... Đorđ ova žena otvori vrata i pojavi se na pragu držeći u ruci tek zapaljeni fenjer. Pogleda škiljeći u pravcu kapije. Vidjela je jasno dvije naoružane

siluete, dva bradata četnička razbojnika koje su kerovi lavežom držali izvan avlije.

- Ko je to u ovo doba? - upita ljutito i dodade: - Đorđo je u Nevesinju, u komandi! Da mu se to nije šta desilo, kukala mi moja majka? - priupita, škiljeći lukavo iza zadignutog fenjera. Kerovi se nijesu smirivali. Režali su ljuto... Anđo ih pozva i riječima smiri i oni se pokorno povukoše do polovine avlije. Četnici na kapiji se nijemo zgledaše. Klimnuše jedan drugom glavom i zadigoše puške preko ramena.

- Nije mlada, nije. Prolazili smo, pa velim da pitamo za zdravlje! - reče dugajlija i mahnu glavom onom s kokardom na čelu. Malo poslije su se izgubili na putu prema centru sela, koje je spavalo dubokim snom. Samo je poneki lavež pasa narušavao njegov ponoćni mir.

Prvih desetak dana Hadžerinog oporavka Đorđo je dežurao danonoćno, a njegova žena je tri puta dnevno mijenjala mehleme na djevojčinom tijelu. Posebne mehleme stavljala joj je na lice. Oporavljala se brzo i dobijala na kilaži. Rane po tijelu su, zahvaljujući Anđinim travama i mehlemima, postepeno zacjeljivale. Već su se naslućivali obrisi Hadžerinog lijepog lica. U večernjim satima bi ih posjećivao i ujak Tamindžija i radovao se Hadžerinom brzom ozdravljenju.

- Vidi, vidi kako lijepa djevojka - reče uz večeru Hadžeri i smiješeći se dodade: - A ja se prepo misleći da si sami đavo!

Svi se nasmijaše starčevoj šali.

Samo je ujak Tamindžija znao da Đorđo i Anđela u svojoj kući kriju djevojku s jame. Četnici su skoro svakodnevno pokušavali preko svojih jataka otkriti Hadžerino skrovište. Plašili su se da će preživjeti i svijetu pričati o njihovom „crnom obrazu“. Tako su jednog dana ujahali u selo i stali pretresati kuću po kuću. Osim Hadžere, tražili su partizanske i komunističke saradnike i ubijali ih na licu mjesta. Istoga dana u predvečerje došli su i pred Đorđovu kuću. Bilo ih je desetak i, kad su prišli kući, zatekli su Đorđu kako nijemo sjedi na svježem grobu brata Branka. Pogledali su se u strahu i produžili prema susjednom selu... Đorđo se nije ni pomjerio. Prije njihovog dolaska Hadžera je s Anđom otišla kod kuma Radovana. Četnici su i u narednim danima pretresali sela pokušavajući doznati gdje je Hadžera.

Ona se u međuvremenu dobro oporavljala. Zaplakala bi katkad u Anđinom naručju. Sjećala se često sretnog djetinjstva provedenog u Katovićima. Na njenu žalost, sjećanja su bila sve što joj je ostalo od porodice i sretnog djetinjstva. O onome što je preživjela u jami nije govorila.

- Ne sada dok se oporavljam - šaptala je u strahu.

Čak je i svojim spasiteljima uskratila odgovore koje su željeli čuti... Đorđo je sinoć i prvi put uz večeru priupitao o „neljudima“ koji su je bacili u jamu. Pogledala ga je u strahu i prestala jesti. Tiho je zajecala i kratko odgovorila:

- Komšije!

I u kući Đorđovih se nije mnogo govorilo o stravičnom zločinu nad komšijama muslimanima. Uglavnom se ćutalo. Najsretniji bi bili da se nije dogodilo i nastojali su sve zaboraviti, tako se činilo Hadžeri... Pokatkad bi u razgovorima između sebe pokazivali

nesigurnost, što je Hadžeri govorilo da se duboko u njihovim dušama vodila borba između dobra i zla. Primjećivala bi to u njihovim očima, u kojima se očito ništa nije moglo sakriti. Bojala se zla u ljudima i molila Boga da ono ne pobijedi... Sinoć ju je njegovo ćutanje uplašilo. Primijetivši strah na njenom licu, Đorđo je pogledao s čuđenjem i priupitao:

- Koga se plašiš?

Nije mu odgovorila. Podigla se lagano sa stolice i zamolila Anđu da je odvede na spavanje. Vidjela je Đorđa te noći kroz procjep svoga noćnog skrovišta kako dugo stoji u dvorištu kuće zagledan u daljinu... Pušio je nervozno cigar za cigarom i uvlačio duhanski dim duboko u pluća. Izgledao joj je veoma zamišljen i Hadžera ga do sada nije takvog viđala. Kao da ga je nešto mučilo u dubini njegove gorštačke duše. Prije polaska je tužno pogledao u pravcu Brankove svježje humke, ugasio cokolom opušak i polako, vlačeći nogu za nogom, nestao iza kućnih vrata.

XII.

Prolazili su dani i noći u kojima se Hadžera skoro oporavila. Dobila je na kilaži, a i rane su bile skoro zaliječene... Jedne noći je u Đorđovu kuću, kao bez duše i nasmrt preplašen, došao ujak Tamindžija. Zadihan i zabrinutog lica ispričao nabrzinu da je čuo u krčmi kako neki govore da se u Đorđovoj kući krije neka muslimanka s jame.

- Najbolje bi bilo da je ne $\text{\textcircled{d}}$ e skloniš - predloži on tiho $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ u, pokušavajući doći do daha.

$\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o je upravo savijao cigar. Pogleda ujaka ispitivački i tiho upita:

- Ko priča, ujače?

- Svi pričaju i svi znaju, $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o! - odgovori tiho zabrinuti starina. $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o se promeškolji na stolici, a onda lagano podiže. Prošeta nekoliko koraka po kući i zastade na prozoru. Pogleda kroz staklo u avliju. Ništa nije govorio. Malo poslije tiho kaza ženi da mu spremi ranac s hranom i toplom odjećom... I dok je An $\text{\textcircled{d}}$ a nabrzinu spremala muževljev ranac u avliji zalaja pas. Lajao je i usrtao prema kraju sela, odakle su se čuli sporadični pucnji...

- Izgleda da su krenuli u pretraživanje terena - reče ujak i pomože An $\text{\textcircled{d}}$ i oko ruksaka.

- Ujače, taman si na vrijeme. Čuvaj mi An $\text{\textcircled{d}}$ u i kuću dok se ne vratim! - kaza smireno $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o.

Ugasi cigar i brzo nabaci ranac na le $\text{\textcircled{d}}$ a. Zagrli nabrzinu An $\text{\textcircled{d}}$ u i ujaka i sa zida dograbi pušku.

Hadžera je cijeli dan predosjećala zlo. Odavno je bila spremna i na nogama. Rastanak sa An $\text{\textcircled{d}}$ om i Tamindžijom nije mogao proći bez suza. Trenutak poslije izi $\text{\textcircled{d}}$ oše u dvorište. $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o oprezno pogleda prema putu, opsova tiho četničku majku i nestade u mraku iza kuće.

Trčali su ne osvrćući se, a iza njihovih le $\text{\textcircled{d}}$ a odzvanjao je sve jači lavež $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ ovih kerova. I puščana paljba bivala je sve jača i bliža $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ ovoj kući... $\text{\textcircled{D}}$ or $\text{\textcircled{d}}$ o je trčao naprijed vješto se snalazeći u mraku. Ukorak za njim trčala je Hadžera. Tek kad su zamakli preko brda i spustili se u polje zastali su da predahnu. Sjeli su na porušeno

hrastovo deblo i nijemo se gledali. Bili su sretni jer su umakli goniocima. Đorđ o je očima kriomice hvatao odsjaje mjesečine na Hadžerinom licu. Kao da se divio njenoj ljepoti i hrabrosti... U daljini su odjekivali puščani plotuni.

- Ko to puca, Đorđ o? - upita malo poslije Hadžera.

- Četnici i partizani izmeđ u sebe! - odgovori kratko Đorđ o i glavom joj dade znak da krenu. Išli su oprezno, osvrćući se na sve četiri strane. Nakon pola sata hoda nabasali su na potočić. Dobro im je došao jer su oboje bili žedni. Nakon što su hladnom izvorskom vodom osvježili lice nastavili su pažljivo put. Nailazili su na zapaljena i prazna muslimanska sela iz čijih ruševina je stršala sablast. Bilo je jezivo sve to ponovo gledati... Primijetivši kako joj je teško i kako su joj se u očima svrtjele suze, Đorđ o zastade i, sačekavši da Hadžera priđe e, bratski je zagrli i tiho reče:

- Gledaj naprijed, djevojko, i ne okreći se unazad!

Hadžera zajeca i u mraku rukom obrisala lice. Osvrnu se još jednom kratko na zgarište, a onda hrabro koraknu naprijed... Nekoliko sati poslije je počelo svitati. Planina i okolna sela su se počeli buditi iz noćnog drijemeža. Tamo, u daljini, čuli su se prvi jutarnji pijevci. Đorđ o zastade, skide džemper i prebaci ga pažljivo preko Hadžerinih ramena. Sjeli su na kamen u podnožju Brda... Đorđ o po običaju stade motati svoj ko zna koji cigar od sinoć. Malo poslije kresnu fajercakom, povuče nekoliko dimova i rukom pokaza naprijed.

- Ono tamo je Dobro brdo, a iza su tvoji - reče tiho ne skidajući očiju s Brda. Hadžera pogleda u pravcu Đorđ ove ispružene ruke, uzdahnu tiho, a onda pogled usmjeri preko Đorđ ovog preplanulog gorštačkog lica na brdo koje joj je pokazivao. U duši joj je bilo teško. Opraštala se od čovjeka

koji ju je izvadio iz jame. Dobar dio nje nije želio otići. Najradije bi ostala. A i kamo sada, kad je u toj proklesoj jami sve izgubila? Sage glavu i zaplaka. Stezalo je u grudima i duši. Naprosto nije znala šta da kaže.

- Moji su ostali... tamo - reče zamuckujući i obrisala lice.

- U jami i u tvojoj kući... Tamo su moji ostali, Đorđo!
- dodade.

I Đorđo se bilo skupilo oko srca. Pušio je pogleda uprtog u zemlju ispred svojih nogu. Trenutak poslije ustade, zagrlila Hadžeru objema rukama i privi je snažno uz svoje tijelo...

- Ne zaboravi ni zlo ni dobro koje ti se dogodilo! Pamti zle i dobre ljude i sačuvaj sjećanja na svoje najmilije. Tako će uvijek biti s tobom i uz tebe! - reče zagledan u daljinu.

A onda se brzo odmaknu i iz svoga ranca u Hadžerin premjesti hranu i vodu.

- Nek ti se nađe - reče skrivajući pogled. Pripali ponovo cigar, pogleda oprezno u pravcu odakle su se čuli pušćani plotuni i, kroz blagi smiješak, upita:

- Kaži mi sada šta te to kod mene plašilo? Čega si se bojala?

Hadžera ga sažaljivo pogleda i prasnu u smijeh. Rukom dohvati ranac i s lakoćom ga prebaci sebi preko ramena. Pogleda zamišljeno prema Dobrom brdu, a onda u pravcu pucnjave koja se sve jače čula. Priđe brzo i rukama zagrlila Đorđa. Poljubi ga u obraz i bez riječi otrča putem prema vrhu Brda. Nije se okretala... S rancem na leđima i ne žureći, Đorđo se kretao putem prema selima u kojima su

se vodile borbe. U daljini se dizao dim iz zapaljenih srpskih kuća.

- Bože prokletstva! - tiho opsova sebi u bradu.

Kad se konačno našla na vrhu Dobrog brda Hadžera se lagano okrenu. Nasmija se sretna kad vidje da Đorđo ide putem koji vodi u partizane. Spusti ranac na zemlju i, koliko je jače mogla, viknu:

- Srbine! O, Srbine! Na pravom si putu!

Đorđo je već bio dobro odmakao poljem. Kad je začuo Hadžerin glas iza svojih leđa malo zastade, a onda opet zakorača naprijed. Kao da se veći dio njega htio okrenuti i rukama mahnuti Hadžeri. No, ne učini to, nastavi lagano hodati i motati još jednu cigaretu. Iza njegovih leđa je još neko vrijeme odzvanjalo:

- Srbineeee, na pravom si putu!

Nije se okrenuo iako je dobar dio njega to htio. Nestao je malo poslije u brdima, gdje su se njegovi Srbi „klali“ izmeđ u sebe.

XIII.

Selo Katovići, u istočnoj Hercegovini, 1992. godine...
Noć. Selo spava. Pun mjesec.

Na spratu kamene kuće, u sobi iza zatvorenih vrata, nana Hadžera spava. Sanja. Na izbornom staričkom licu joj se u trenutku pojavljuju krupne graške znoja... Čuje onaj užasni cvrkut čavke... Vidi oštre kandže, vidi kljun kojim ptičurina razdire utrobe djece. Vidi selo u okruženju.

Mečava se podiže s brda... Neko je moli da čavku ubode kolcem, „trnovim kolcem kakvim se ubadaju šejtani“. Čuje to, no ne može da se pomjeri. Ispod se sve otvara, a u procjepu se pojavljuje ona: Jama. Posljednje što vidi je Selimova ruka, kosijerom brca knuta, kako nestaje u mraku jame.

Budi se sva u znoju... Pridiže se. Rukavom bluze briše čelo. Ustaje s kreveta i s mukom doteturava do prozora. Drhtavom rukom otvara krilo. Gleda preko dvorišta na munaru u centru sela. Uzdahnu tužno. Svjež zrak joj zaškaklja pluća i natjera je na dugi i sipljiv kašalj. Vidi, bliži se jutro. Zatvara prozor. Hoda. Ubrzano diše... Prilazi šporetu i stavlja vodu za kahvu. Malo poslije odlazi, umiva se... Uzima abdest i klanja.

- Oh, dragi Bože, isto ko i za onog rata - šapnu tiho dok se pridizala sa postećije. Opet prilazi prozoru. Vidi, selo još spava. Ranu jutarnju tišinu remeti tek poneki lavež pasa. Vraća se i jedva uspijeva nasuti sebi kahvu... Sklopi ruke i čuteći gleda nekuda kroz zatvoreni prozor. Drhtavim prstima pripaljuje cigaretu. Vuče dim do usred pluća. Zakašlja se i tiho kune... Ona zna šta će se desiti. Šapće tiho ne skidajući pogleda s prozora... Već polako sviće, sunce je već počelo dirati vrhove brda. Čaktari zveckaju, selo oživjelo. Ona ih čeka da dođ u...

Malo poslije dosipa kafu i drhtavom staračkom rukom prinosi fildžan ustima.

Odjednom, ko iz vedra neba, jako šištanje niotkud. Zvuk koji prestravljuje! A onda jaka eksplozija od koje joj se zaglušišu uši, popucaše stakla na prozoru, zadržta cijela kuća. Fildžan joj ispade, ona posrnu, pade, udari licem od patos... Četnici su selo napali minobacačima. Još jedna eksplozija, još jedno šištanje, a onda rafali zaparaše nebom.

Ustaje. Vidi dim. Pucnji trešte. Gore kuće, kerovi laju bez prestanka. Čuje vrisku djece u komšiluku. Čuje i glasove četnika sve bliže avliji. Pretrnu kad joj zalupaše cokulama na avlijska vrata... Krenu niza stepenice, u avliju. Vidi krajičkom oka dvojicu naoružanih četnika kako kroz provaljenu kapiju ulaze u dvorište.

- Će su ti zlato i pare, neno? - upita jedan oštro i prijeteći, kad joj se malo iza toga približi.

Hadžera ga bez straha pogleda pravo u lice i ne trepćući upita:

- Jesi li ti Božov unuk?

Mlađahni i obijesni četnik zastade, pogleda začuđeno staricu... Najradije bi je ubio. Pisalo mu je to u očima, pročitao Hadžera.

- Otkud znaš ko sam, stara babo? - upita ljutito i promuklim glasom četnik.

Hadžera se ne uplaši, naprotiv. Ohrabri je njegov pogled pun mržnje.

- Znam, znam. Sve ja znam. Tvoj me djed isto to i na istom ovome mjestu pitao prije pedeset godina - odgovori ona mirno i punim ustima ga pljunu u lice...

I dok su je malo poslije udarali kundakom u leđa i žicom joj vezali ruke Hadžera dodade:

- A sada vodite, psi vam se mesa najeli... Vodite nas, znate vi već da... Tamo da nas je i Božo vodio četeres i prve!

Četnik se naglo uozbilji. U lice mu udari crvenilo. Repetira kalašnjikov i od zora sasu rafal po Hadžerinom

krovu i prozorima. Potom se okrenu i ljutito naredi bratiji što se već okupila na kapiji Hadžerine avlije:

- Sve ih na kamione, majku im tursku jebem. Tovarite i vozite pravo na jamu!

Pola sata poslije je kolona vojnih kamiona krenula putem prema jami. U onom posljednjem je, zavezanih ruku i ugašena pogleda, tiho umirala nana Hadžera...

Prilozi

Prilog 1

ZAPISNIK IZ 1942.

Zapisnik počinjen 3. VII. 1942. kod Kotarskog i Vakufskog Povjerenstva u Bileći. –

Predmet je: Saslušanje Hadžere Čatović umrl. Derviša, iz Plane kotar Bileća, povodom bacanja u jamu po odmetnicima. –

Dana 25. VIII. 1941. napali su odmetnici na selo Deče i pokupili sve muškarce muslimane i povezali te ih otjerali prema brdu Šutica gdje su ih poubijali u Pejovu dolu sem nekoličine koja je pomoću mraka pobjegla vezana. – Ženskinje, djeca i nekoliko staraca, nas oko 80-ro, smo poslije katastrofe pobjegli u šumu zv. Ržišta gdje smo prenoćili. Sjutri dan oko 4 h našli su nas neki naši susjedi pravoslavni naoružani i uputili nas u selo Orahovice govoreći: „Hajde, tamo ima još roblja neće vam niko ništa.“ U Orahovici smo našli nekoliko familija i sa muškarcima.

Cijelo ovo roblje par dana su pregonili iz sela u selo, tako da su nas 3. IX. 1941. odveli u Divin gdje nas je bilo 416 i više od 70 iz Bijeljana i ovo sve odveli u Berkoviće. U Berkovićima su muškarce odrasle odvojili od nas i odveli u školu a nas ostale zatvorili u oruž. postaju. – Po noći sa lampom tražili su po sobama djevojke i mlađe žene, ali sam se ja sklonila pod krov i nije meni niko dolazio, ali sam čula u drugim sobama vrisku djevojaka i zaključujem da je bilo silovanja. Tu večer bilo je pucnjave i sjutri dan smo saznali da je poginulo 5 naših ljudi.

Ovog dana nas su povelili sa riječima da nas sprovedu u Stolac, međutim su nas proveli prema Trusini, te kad smo pitali da se ovuda ne ide u Stolac rekli su nam da će nas u Nevesinje jer ne može se u Stolac. Nas su sve doveli do jame Čavkarica u Trusini koja se nalazi između u Trusine i Bezmeda.

Tu su nas metnuli u jednu dolinu i odatle je počelo voditi i bacati u jamu. Pljačkali su nas tu na razne načine. Mene su doveli do jame i udarili su me kundakom po glavi i ja sam pala u jamu.

Nakon što sam pala u jamu odvezala sam oči nakon što sam se osvijestila i bila mi je lijeva ruka slomljena i onda sam čula jauk i dozivanje ostalih i tada me zovnula Čatović Alija, žena Selmanova, da joj pomožem izvući se ispod lješeva. Ja sam joj pomogla i namjestila je na neke haljine. Nekoliko dana sam živjela ovdje obilazeći mrtve i namještala ih. Momenti su bili strašni jer sam uvijek čula dozive djece: „Babo!“ „Majko!“ „Daj mi malo vode!“ i slično.

Svi muški su ranije bačeni i bili su mrtvi jer sam ih prepoznala mrtve u jami.

Bilo je djece živo u jami skoro 15 dana, a žene Alija Čatović i Šaćira Bajramović živile su oko mjesec dana. Za cijelo ovo vrijeme nismo ništa jeli niti pili, a Šaćira je počela nakon mjesec dana da izlazi iz jame, ali je pala i umrla je. Prvih dana osjećali smo glad i žeđ u od prilike 10 dana, a poslije nam to nije niti naum palo.

Poslije bacanja u jamu nekoliko puta su dolazili neki muškarci i javljali nam se kao eto da oni hoće da nas izvade. Mi se nijesmo mogli odlučiti jer smo se sa mrtvacima bili srodili, a osim toga smo se bojali.

Poslije mjesec dana neko mi je bacio jedan komadić hljeba kojega sam pojela. Nakon toga opet do nekoliko dana bačen mi je jedan komad hljeba ražovna u kome je bilo natiskano sode žive (kaustične) i ja sam, ne videći u mraku, hljeb pojela i uvečer sam povratila a nakon što su mi se usta i jednjak oprištili.

Ne znam nakon koliko dana kasnije doletjela je jedna ptica čavka, koja mi je pala uz samu ruku te sam je uhvatila i očerupala i pomalo jela, tako da sam cijeli dan jela dok sam je pojela jer nijesam imala snage.

Još za života r. Alije spuštan je konop da nas izvade. Alija koja je bila teško ranjena i pri smrti nije htjela da se vadi, a mene je nagovarala da idem ali ja nijesam htjela.

Poslije smrti Alijine spušten je konop sa kotlom da bi ja u kotao sjela i išla i taj put sam odbila. Pred moje samo vađenje iz jame došla su nekolicina čovjeka i spustila konop nagovarajući me da se izvadim jer da sam dosta patila. Nijesam htjela ni tada nego sam ih upitala koji je dan i kad su mi rekli da je četvrtak onda sam im rekla neka dođu sutra.

Sjutri dan su oni došli i zovnuli me da me izvade, ali ja sam im tada rekla da ću se izvaditi uz uslov da me drže kao sestru a ja njih kao braću i da me zovu sestrom. Kada su mi ovo obećali i zadali vjeru, onda sam pristala i te su spustili konop sa jednom torbom hrane. Ja sam malo mlijeka popila i povratila i tada sam se uhvatila i svezala se konopom i izvukli su me iz jame. Kad sam izašla na zrak onesvijestila sam se. Na jednom komadu platna su me postavili i odnijeli kod Steva Tamindžije, gdje sam bila dva dana. Iz jame su me izvadili Stevo Tamindžija, Hromović, Blagoje Radovanović i Đorđo Hromić. Blagoje Radovanović iz Lukavca došao je sa konjem i pritovario me i odveo me

svojoj kući. Tu sam kod njega bila osam dana i isti su me dobro pazili i njegovali. Zatim je došao Vaso Batinić i tražio od Mihajla da me odvede u Bileću jer su vlasti naredile, ali se on opirao sa time dok se ja oporavim da će to sam učiniti. Ali na nagovor Vasa pristao je te me je natovarao na konja i dotjerao u Vasa Batinića, kod koga sam bila 3 dana, te me i on vrlo dobro pazio.

Susjedi su mnogo navaljivali na Vasa da me vrati opet u Lukavac i u tome su uspjeli jer da neće da trpe muslimanku. Zatim su me povel i dotjerali na Divin i tu mi je Mitar Radovanović rekao da više nema muslimana ni u Bileći ni u Trebinju i da su već Englezi u Trebinju. Ja sam tada molila da me odnesu u Fatnicu kod Dušana Krnjevića i kad sam tamo došla bila sam teška 22 kilograma. Kod Dušana sam bila 2 mjeseca i kad su njega ubili zatražila sam da pređem kod Jefte Kundačine, gdje sam prešla i kod njega ostala 5 i po mjeseci. Kod svih ovih sam dobro pažena i nije se na mene navaljivalo ni sa kakvim zahtjevima, već sada pri dolasku u Bileću Petar Samardžić iz Lukavca me pozvao i pitao me bili se prekrstila i ja sam mu odgovorila da neću i rekao mi je da više neće biti muslimana i da će biti sve izgoreno kao i sama Fazlagić Kula i pitao me bili se udala za pravoslavnog i ja sam mu odgovorila da neću. I kad sam mu dala ovakav odgovor on je onda tražio da mu oprostim jer da vidi da sam karakterna.

U jami sam bila 75 dana.

Od onih koji su nas bacali u jamu prepoznala sam sljedeće: Petra Samardžića Ristova, Radoslav Vuković i još sam neke prepoznala ali im nijesam upamtila imena i još jedan Crnogorac Luka Pašor iz Kajevice. –

Kod Jefte Kundačine sam se oporavila i sada imam oko 60 kg težine.

Obzirom na sve ovo i na moje duševno stanje molim da me vjerska islamska zajednica smjesti negdje kako ne bih stradala.

Zaključeno i potpisato:

Saslušao je:

Predsjednik

tj. Hadžera Čatović po

Prilog 2

KRV I MESO ČAVKI SU MI POMOGLI DA PREŽIVIM PROKLETU JAMU!

(Razgovor sa Hadžerom Čatović-Bijedić, vođen u siječnju 1991. godine, ovdje se prvi put pušta u javnost u njegovoj autentičnoj verziji)

Nekoliko puta smo, tokom prethodne godine, pokušavali razgovarati sa Hadžerom Čatović o „paklu jame“, kroz koji je, ni kriva ni dužna, morala proći. No, uvijek bi nas, iz samo njoj poznatih razloga, vratila neobavljenog posla. Razgovarala bi s nama o svemu samo ne o onome zbog čega bismo došli iz Sarajeva. Potiho bi se pravdala time da „nije spremna“ razgovarati o detaljima svog i uopće muslimanskog stradanja u posljednjem ratu na prostorima istočne Hercegovine... Ali, ovoga puta nešto se „prelomilo“ u njenoj duši ispaćenoj i u srcu slomljenom bolima i poniženjima zloglasne jame „Čavkarice“, smještene u neprohodnom kršu planine Trusine, na tromeđi općina Bileća – Nevesinje - Stolac, gdje je ova nesretna žena provela nevjerovatnih sedamdeset i četiri dana.

Na naše pitanje o tome jesu li zlikovci iz reda srpskog i crnogorskog naroda imali razloga ili povoda za svoj sramni zločin, Hadžera kaže:

- Ma jok, bola, kakav povod i kakvi bakračići. Okle ti to? Niko im od naših nije dao nikakav povod da učine to što su nam učinili. Sram hi bilo i ovog i onog svijeta i neka him Bog vrati. Neka him Bog oprosti, ja ne mogu. Mene što se tiče: Boluj, nano, dok te ne zakopaju! S komšijama smo bili vrlo dobri, gledali smo se, pomagali, družili koliko je to

život dopušto... Sa njihovim djevojkama sam često išla u čobaniju i dijelile smo sve što smo mogle dijeliti: hranu, haljine, djevojačke tajne... Neću dušu ogriješiti, pazili smo se. Bolan, pa mi smo muslimani i od bešike nas uče da sa komšijama budemo dobri, da se ne zamjeramo... Radije sa svojim nego s njima, znaš i sam kako je to o đ e i kako su te u kući učili... Tako ti je bolan i tada bilo. Prešućivale smo sve što bi moglo dovesti do sva đ a naših roditelja!

Na pitanje o ustaškim zločinima u selima i naseljima gdje su živjeli Srbi, jesu li se uistinu dešavali, kako tvrde srpski historičari, i da li ona zna išta o tome, Hadžera zavrtje glavom, zapali cigaretu i kroz zagonetan osmijeh na licu reče:

- Nisam nikada vidjela ni jednog ustaškog vojnika, a nije mi poznato da je iko od naših tada bio u toj vojsci. Čula sam da je Halid Čomić na Divinu bio neki ustaški službenik. Pričalo se da je to činio po nare đ enju Partije... Nekada bi došao u naše selo i to je sve. Nikada u ustaškoj uniformi. Stalno je bio sa Srbima, posjećivao ih po kućama, sjedao po mehanama, rijetko s našima. Danima je prije pokolja hodo muslimanskim selima i razoružavo naše ljude. Galamio bi na njih i tražio nekakvo „skriveno oružje“. Mjesec dana prije nego će nam se zlo desiti čula sam da su ustaše pobile neke Srbe i pobacale ih u jamu „Dizdarušu“, sada „Koritsku jamu“... Ko, biva, došli sa strane, nabili fesove i hajmo klati i bacati u jamu... Neki gatački muslimani su bili s njima, pričalo se to potihom na sijelima... Od tada smo bili na oprezu i fato nas je strah. To sa „Koritskom jamom“ je bila osveta ustaša i gatačkih muslimana za neka ranija dešavanja, neke zločine Srba nad porodicama Dizdarević, po kojima se ta jama do tada i zvala... Mjesec dana poslije se i nama dogodilo... Samo sto puta gore! Za svakog Srbina na

„Dizdaruši“ deset muslimana na „Čavkarici“. Majka ti žalosna, nije lahko!

Hadžera Ćatović-Bijedić, žena što je na tijelima svojih najmilijih provela u jami „Čavkarici“ nevjerovatna 74 dana, poslije čega su je, jedva živu i u raspadajućem stanju, izvadili Srbi iz nevesinjske općine, dobro se sjeća detalja uoči i u toku samog zločina. No, teško je i sa suzama govorila o njima. Trebali su nam sati i sati da kompletiramo ovu tužnu i bolnu ispovijest...

- Dan uoči zločina su se čula puškaranja i eksplozije bombi na Planoj i dalje. Tamo ne đ e prema Bileći, mislim. Vidjali su ih oko sela kako nas prate i prebrojavaju. Nama su zaklali kera i zaboli ga za drvo... Pobjegli smo tada s Brda prestravljeni... Naši vi đ eni ljudi su se skupljali, sašaptavali noć uoči i nijesu znali šta da se radi. Neki su predlagali da se bježi prema Bileći dok se ima vremena, neki, poput Halida Ćomića, dabogda mu zemlja kosti izbacivala, da se ostane kod svojih kuća, da nam se ništa neće ružno desiti. Ko, oni će doći i proći a nama će samo mahnuti rukom. Mahali mu mahnitom dabogda... Prije toga je pokupio sve do jedne puške iz sela i odnio na Divin... Ma, šta da ti kažem. Bili smo ko ovce. Vjerovali smo Halidu Ćomiću i Hajderu Bajramoviću. I Abid Ćatović je bio s njima... Oni su svoje spasili i niko him nije strado.

Upali su izjutra, pješke i na konjima. Možda njih pedesetak, ne znam, nisam šejtane brojala... Upadali su u kuće, pljačkali, silovali, palili, ubijali sve one koji su pokušali pobjeći... Prepoznala sam neke komšije iz Pa đ ena, Davidovića, Bijeljana, Zasade. Predvodili su ih Crnogorci, na čelu sa nekim Simom Erakovićem... Jadi moji, mene su oborili u kući pred majkom... Desetak naših momaka su povezali u žicu i odveli poviše sela i poubijali. Tražili su

zlato, pare, nakit. Neki su se izmeđ u sebe poubijali zbog dukata. Vidjela sam Vasilja Čubрила mrtvog... Preživjele su sakupili, vezali i počerali nas putem prema Divinu. U svakom selu su nam pridodavali nove...

U selu Kalac su nas zaustavili i dobro čuvali da im ko ne pobjegдне. Tu su razgovarali Halid Čomić, Miro Popara, Mitar Radovanović, Hajder Bajramović i još neki ljudi... Na kraju su nam kazali da će nas odvesti na sigurno i ubijedili su Mira i Halida. Doduše, Halid im se suprotstavio, kazao im da put prema Berkovićima nije siguran. I na Divinu se ponovila ista priča i ubjeđivanja kako smo u sigurnim rukama te da je naša nova pratnja sastavljena od poštenih i provjerenih Srba. Bilo nas je preko pet stotina, što žena i djece što odraslih ljudi... Mi smo još u Dječū naslutili đ e nas vode...

Odmah iza Divina su počeli ubijati, silovati, pljačkati. Do Berkovića su pobili preko pedeset ljudi... U žandarmerijskoj kasarni na Berkovićima su nas zatvorili i tu su počele najveće muke i poniženja... Izvodili su nas da se iživljavaju... Nema žene koju nisu silovali... Ubijali su nas i bacali u septičke jame. Ko zna koliko su nas tu dokrajčili? Molili smo da nas ubiju, da nas ne ostave na životu, tako su nas sve ponizili tu noć! Nisu nam dali da se napijemo vode. Djeca su tražila, vriskala od žeđ i, ali oni nijesu dali... Po ponašanju i izrazu njihovih lica smo znali da će nas u jamu pobacati... Neki su, svjesni toga, pokušavali pobjeći. Većinu njih su sustizali četnički meci. Hana Ovčina, iz Kalca, i Vezirka Bajramović, sa Orahovica, uspjele su pobjeći s djecom...

Gonili su nas pod prijetnjom oružja uz brdo, uz neku usku stazu, pucali nam iznad glava... Na kraju su našli tu prokletu jamu i sve nas satjerali u dvije-tri doline, gdje su

nas ponovo tukli, pljačkali ono preostalo, silovali iznova...
Jadi naši, pa eto!? Poslije su vodili u grupicama prema jami i nikoga nisu vraćali. Kad su me povelili držala sam u naručju nečije napušteno dijete. Kad smo došli blizu jame čula sam neki pucanj sa strane... Ne znam šta je bilo s djetetom, je li mi ispalo ili su ga oni bacili u provaliju, ne znam Allaha mi, više ništa ne znam... Došla sam sebi u jami. Čula sam kako ljudi vrište ispod mene, ne đ e u dubini, umiru... Na glavi sam od kolbena imala krvavu rupu. Jedna mi je ruka bila slomljena, sjećam se, boljelo je to strašno. Dugo poslije toga sam osluškivala kako ljudi umiru, krkljaju u mukama... Jedna naša rodica je bila tu blizu mene, na nekoj ploči. Patila se dugo, čini mi se da se tu jadnica i porodila. Ne znam, košmar je to, kao da mi se sada dešava...

O tome kako je preživjela u jami sedamdeset i četiri dana Hadžera nam kaže:

- Moj sine, kad bih ti bogdo mogla sve u tančine ispričati. Molila sam Allaha da me uzme sebi i da sve zaboravim. Plakala sam i molila. Kad mi je uzo sve neka i mene vodi... Zaspala bih u mukama i budila se u još većim... Bogu dušu, Bog je neće, a nemaš čime da je sebi uzmeš! Že đ mi je bila najgora... Dolijetale su te proklete ptice, slijetale na moje tijelo i ja sam hi fatala i odvertala him glave. Krv sam him pila i jela onako živo ptičije meso.

Poslije rata mi nijesu dali da govorim. Čak su mi rekli da lažem i da nisam bila u toj jami. Moj spasilac Đor đ o Hromović je i danas živ i mogli su to provjeriti... Sve je istina, tako mi Boga. Ne do Bog više nikome. Nemam ja, kažem vi, šta opraštati i ne opraštati. Nek Bog kažnjava svakoga. Ja znam kako je meni i mojoj duši. Boluj, nano, dok te ne zakopaju!

Prilog 3

JA SAM IZ ČAVKARICE IZVADIO HADŽERU ĆATOVIĆ!

(svjedočenje Đorđ a Hromovića, Srbina iz Nevesinja)

O jami Čavkarici se ovih dana piše i „pripovijeda“, iznose se novi detalji i potvrđuju naše sumnje da je ovo najveće muslimansko stratište punih pedeset godina skrivalo mnogo nevjerovatnih tajni o zločinima nad Bošnjacima istočne Hercegovine. Svjedoci s Čavkarice i oni rijetki koji su imali sreću da prežive ovaj necivilizovani zločin ravan genocidu nude nam skoro svakodnevno poneki detalj mučkog ubistva nekoliko hiljada ljudi.

Možda ova priča i ne bi bila mnogo interesantnija od prethodnih da nam je nije ispričao osamdesetogodišnji Srbin, koji nas još sa svojih kućnih vrata upozori:

- Da, ja sam iz jame izvadio Hadžeru!

Bio je početak januara 1991. godine, a zatekosmo ga u društvu efendije Omerike. Kao da mu godine nisu puno naudile, poskoči starina Đorđ o i uz srdačan pozdrav stisnu mi „desnicu“, onako kako sam i očekivao: muški i dostojanstveno. Da budem iskren, zbunila me starčeva vitalnost i otvorenost.

- Jesam, ja sam izvadio Hadžeru Ćatović-Bijedić iz jame Čavkarice i nikada se zbog toga nijesam pokajao - ponovi starina još jednom. - To ti je, prijatelju, i zaštitni znak moje porodice - dodade malo poslije.

- Živim u Nevesinju preko pedeset godina sa svim svojim uspomenama. Toga dana, mislim da je bio 15. novembar 1941. godine, obro sam se u Hromovića mlinici. Mljeo sam neko žito. Dođe moj ujak Stevo Tamindžija, iz sela Bežđđa, i uplašeno mi ispriča nabrzinu da se u jami Čavkarici krije sami đavo i da odozdo zove... Tako je on čuo u selu i tako meni ispričao. Znao sam da su u tu jamu pobacani muslimani i odma mi naumpa da je neko, možda, još živ... Na brzinu se ja i Stevo dogovorismo da se sutra ode tamo i da se ponesu duge konine. S nama su pošli još i jedan Hromović i jedan Radovanović... Dok smo se kretali prema Čavkarici ni meni nije bilo svejedno. No, krenulo se i neka nam bude! U sebi sam duboko vjerovo da se tu ne radi ni o kakvom đavolu nego o iksanu... Sjećam se da nas je uz put sustiglo strašno nevrijeme. Ne znaš pada li kiša ili susnježica. Kao da je Bog otvorio četvoro nebesa...

Došli smo nekako do iznad jame i počeli se derati. Nije puno prošlo vremena kad začusmo neki glas odozdo. Pita ko smo i što zovemo!? Uplašili smo se njenog glasa. Rekli smo da smo prijatelji i da bi je rado izvadili i povelu kući... Nije pristajala. Neću, kaže, ni za živu glavu gore. Hoću, veli da umrem dolje. Ubjeđivo sam je na sve moguće načine dok je na kraju nijesam ubijedio. Reko sam joj da je sutra sveti Đurđić... Dobro, veli ona, taman za Đurđić da je izvadimo ili da umre... Osvrtali smo se okolo da nas ko ne vidi i vratili se kućama. Oka nisam mogao sklopiti tu noć, niti mi je iz glave izlazila ta đevojka...

Uranili smo na Đurđić i sa svom opremom krenuli na Čavkaricu. Pripremili smo konine i tako pripremljene spustili polako u jamu. Bilo je preko dvadeset metara dubine. Objasnio sam joj da konine stavi ispod pazua, a ne oko vrata, nedo Bog... Prije toga smo preko jame prepriječili podubicu i dobro smo se namučili dok smo je izvadili. Kad se pojavila

na vrhu nije ličila na iksana. Bacio sam preko nje deku da joj svjetlost ne ošteti oči. Uplašili smo se izbuljenih očiju, glave bez kose, lica bez kože... Bila je u raspadajućem stanju i nije imala više od petnaestak kila. Moj ujak Tamindžija je počeo bježati od straha.

Dok su pravili nosila, ja sam je grijao i masirao joj tijelo. Gubila se... Što bi god stavila u usta povratila bi. Prepo sam se da mi ne umre u rukama. Malo poslije je na jamu pristigo neki Lugonja. Kad ga je Hadžera vidjela reče: „On me baco, on je taj i stio me otrovati!?” Ufatio sam ga za berikat i pokušao udaviti. Spriječili su me moji. Prizno mi je da je stio otrovati. Poslije smo je odnijeli kući.

Prilog 4

ARIFA BAJRAMOVIĆ: SVE SU KRIVE NAŠE KOMŠIJE!

Arifa Bajramović, udova Ćamila Bajramovića, iz sela Orahovica u općini Bileća, žena je koja je u stravičnim i surovim događajima oko Čavkarice izgubila muža i šestero djece.

- Tužna mi je sudbina da tužnija nije mogla biti - kaže nam Arifa kad smo se sreli u Trebinju, 18. juna 1991. godine. Dok smo razgovarali suze su joj stalno tekle niz staračko lice...

- Imala sam tada 28 godina i u jednom danu sam ostala bez ikoga svoga. Prvo su mi izginula djeca, a potom i muž Ćamil... Sve su krive naše komšije. Dok su to zlo jedni činili oni drugi su skrivali lica da ih ne vidimo. Samo jaka volja za životom me je održala. Poslije rata sam se udala samo da mojoj mrtvoj djeci rodim brata i sestru kako bi oni živjeli umjesto njih. Uradili su to pripadnici nekakvog „Ćoravog bataljona“, koga su predvodili zlikovci Vujović, Vuković i Bjeletić... Bili su tu i crnogorski koljači, na čelu sa Simom Erakovićem. Moj muž Ćamil i ja smo znali da se sprema zlo. Kazali nam neki Srbi. Došli ljudi kući i vele da bježimo kuda znamo jer slijedi klanje. Spakovali smo se 20. avgusta 1941. godine i krenuli u pravcu Dubrovnika. Presreo nas je Halid Ćomić i vratio natrag u Orahovice. Prisilio nas je i kazao da to ne valja i da je to loš primjer za ostale muslimane. Danas bi moja djeca bila živa da nas to zlo od čojeka nije srelo...

Poslije rata mi je i sam priznao da je pogriješio. On je po meni zločinac baš kao i oni koji su klali i ubijali na jami. Kad bi ga srela stidio bi se. Saginjao je glavu i ćutke

prolazio mimo mene. I general Asim Pervan mi je priznao da su u tim vremenima pravljene greške koje su naš narod koštale nekoliko hiljada života onih koji su stradavali na putu prema Čavkarici, oko Čavkarice i u njoj samoj... Znam zasigurno da mi je sin Adem završio u toj jami, ostala djeca su izginula u bježaniji prema Planoj. Sramota je da nikada niko nije odgovarao za taj zločin koji nije ništa drugo nego genocid nad nama muslimanima bilećkih Rudina... Gašo Bjelica me poslije rata htio silovati na Divinu i, da nije bilo tvoga oca Omera, to bi i učinio. Spasio me i stalno im je pominjao tu Čavkaricu i zato su ga i ubili pedeset i devete godine... Čuvaj se sine da i tebi Čavkarica ne dođe glave... Ne vjeruj nikome!

Prilog 5

ČAVKARICA, MUSLIMANSKA KRVAVA PRIČA!

(Svjedočenje Vezire Bajramović, žene koja je s djetetom pobjegla s jame)

- (...) U jednom trenutku njihove nepažnje uspjela sam skrenuti s puta i pobjeći u šumu. Izmigoljila sam se iz te nesretne kolone. Bježala sam što dalje i tako došla do jednog sela... Dijete mi je stalno plakalo jer je bilo gladno i bolesno. Kad sam prolazila kroz selo iza nas su istrčavala srpska djeca i vrijeđala nas riječima: „Eno balinkura pobjegla s jame!“ Neki poštteni Srbin me je upozorio da se sklonim iz sela jer su četničke straže svuda okolo. Pobjegla sam dalje u nadi da ću negdje pronaći izvor i napojiti dijete. Nabasala sam na četnika koji je odmah pucao na mene. Nisam imala izbora nego krenuti na njega goloruka i sa djetetom u naručju. On je u strahu opalio još jednom i pogodio me u nogu. Ja sam pala a on je, valjda misleći da sam mrtva, otišao... Malo poslije se vratio i malom mome Safetu pucao u čelo. Imao je tek dvije godine. Dobro sam mu upamtila lice i zvao se Dušan... Negdje predveče su u to kukuružište došla dvojica Srba i pokopali su dijete, a meni kazali da se moram po cijenu života prevući do njihovih kuća. Bila sam trudna i skoro sam bila roditi... Jedan se zvao Milan Stanić, a drugi Milan Kundačina... Cijelu noć sam puzala poljem i tek ujutru bila u tome selu. U selu su me presreli Ilija i Nikola Kašiković i odveli me u neki podrum. Čuvali su me šest sedmica a onda se selom pročulo da Kašikovići skrivaju muslimanku. Morala sam otići i mislila sam da će me smjestiti kod moga kuma Rada Babića iz Kalca...

Ilija Kašiković i njegova dobra žena Mara su me to jutro odveli pred kumovu kuću. Rade je izašao i rekao im da

me gone i e god znaju, ali ne u njegovu kuću. Zaboravio je na kumstvo i prijateljstvo i kao da ga nikada nije ni bilo... U kuću me je prihvatio Boriša Milićević, s kojim sam se poslije rata sprijateljila i skumila. Iz Borišine kuće sam jednog dana, pred porod, otišla u italijansku bolnicu u Bileći. Italijani su me otpremili za Dubrovnik i tamo sam rodila sina Hamida. Moje spasioce su četnici poslije kaznili. Maru su zaklali... Na Čavkarici su bili Jefto Milićević iz Kalca, Dušan Bjelica iz Bijeljane, jedan Gaćinović iz Kačnja, neki Božo Vukoje iz Pašena, Luka Čubrilović i sedam-osam Crnogoraca, na čelu sa Simom Erakovićem... Bilo ih je još, ali ih ja nisam poznavala...

Prilog 6

ČAVKARICA U SJEĆANJIMA BORACA DRUGOG SVJETSKOG RATA

U mnogim knjigama sjećanja pripadnika partizanskih jedinica, koji su većinom bili članovi Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), ništa preciznije ne može se naći o stradanju Bošnjaka u jami Čavkarici. Niko, baš niko, u svim tim silnim sjećanjima ne pamti ništa vezano za Čavkaricu. Ni jednog imena, ni jednog izvršioca. Iz rečenog izvlačimo zaključak da je neka skupina odmetnika ili, kako neki kažu, „srpskih šovinista“, sakupila, povezala, sedam ili osam kilometara provela i na najsvirepiji način umorila nad jamom i u jami Čavkarici Bošnjake s područja bilečke i stolačke općine. Imajući uvid u stradanja ljudi na nekim drugim prostorima, onda se suočavamo sa vrlo dobrim sjećanjem partizana-komunista: vremena stradanja, popis osoba, iz kojeg su sela, pa čak i ko je vršio zločin nad njima. Mnogi su procesuirani, bilo tokom rata ili nakon rata, ali zločini Čavkarice nikada. Zašto?

Ni Dušan Grk, a još manje Vlado Šegrt nisu se osvrnuli na ovaj događaj. Siromaštvo sjećanja je minimiziranje stradanja, ali i oprost zločincima. Sva sjećanja jednostavno predstavljaju izbljedjelu sliku stradanja muslimanskog stanovništva i, u njima, „grupica šovinistički nastrojenih ustanika“ uspijeva da izvrši gnusno djelo bez reagovanja „većine opredijeljene za zajedničku borbu“. Komunistička partija je bila moćna da sve završi, pa i da „rashod muslimana“ otpiše po sistemu „drugarskog ukora“. Sigurno je da Čavkarica i sve što prati dešavanja oko nje dovodi do zaključka da je zločin bio planiran, smišljeno pripreman, a kasnije sistematski zataškivan, uz zastrašivanje onih koji su imali hrabrosti interesovati se za Čavkaricu. Je li

šutnja o Čavkarici doprinosila izgradnji „bratstva i jedinstva“? Nije! Jer da jeste ne bi se 1992. godine dogodilo sve ono što se dogodilo.

Veliki je broj nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine sa ovih prostora. Kuda su nestali njihovi potomci? Kako to da ti prvoborci nisu antifašističke ideje uspjeli usaditi u svoje potomke? Nije li bratstvo i jedinstvo ipak bila samo šarena laža za naivni bošnjački narod?

Dopunjavanjem saznanja o Čavkarici ne sudi se nikome, niti se traži „poravnanje“ bilo čega. Žrtve – ta kolona žena, djece i staraca, bez ikakvog političkog opredjeljenja ili aktivnog učešća u nekom zločinu – vape da ne budu zaboravljeni od humanističkih i pravnih nauka. Traže dostojnu dženazu i ukop. Traže svoje mjesto pod suncem.

Čavkarica je tuga Bošnjaka Hercegovine, ali i srpska sramota. Srbi koji su stradali u Jasenovcu, Golubinki, Šurmancima, Bivolju Brdu, Ržanom dolu, Hodovu, ne treba da imaju etiketu genocidne zajednice u Hercegovini. Knjiga o Čavkarici nije protiv Srba, niti protiv srpske građanske misli. Nadamo se da će se otvaranjem Čavkarice i utvrđivanjem istine o njoj, dostojnim sahranjivanjem žrtava, otvoriti dijalog u Hercegovini. Prebilovci i Čavkarica imaju mnogo toga zajedničkog, samo zločinac i branitelj zločina uvijek će biti protivnici utvrđivanja istine. Knjigom o Čavkarici želimo ostaviti objektivnu sliku o „vremenu zlih ljudi i ideologija“.

U knjizi *Sjećanja boraca stolačkog kraja 1*, Mostar, 1984, nalazimo sljedeća sjećanja, vezana za dešavanja od 19. do 30. avgusta 1941. godine:

Domobranski izvještaj od 29. avgusta 1941. godine, rađ en u pisarnici Oružničke postaje u Stocu:

„Saslušanje nad oružničkim razvodnikom oružničkog krila Bjelovar i hrvatskooružničke pukovnije, sad privremeno udaljen na postaju Berkovići, krila Dubrovnik, II. Hrvatske oružničke pukovnije, Čuže Lazar pristaje na saslušanje i izjavljuje sljedeće:

Dana, 24. kolovoza 1941. godine oko 12 sati žestokom puščanom vatrom napali su četnici sa svih strana neposredno mjesto Berkovići. Nas 15 oružnika sa postaje Berkovići i četvrta satnija 7. pješadijske pukovnije pod zapovjedništvom satnika Janković Milana, i oko stotinu naoružanih građana oduprli smo se četnicima, sa oružjem u ruci. Borba je trajala sa manjim prekidima do 25. kolovoza 1941. godine do 11 sati.

Prisutni narednik Pažin Vidoje i Nikola Sulić saslušao je svjedoka, a zapisnik je ovjerio zamjenik vodnika stožerni narednik L. Raič.“

„.... pri zauzimanju Berkovića ubijen je veliki broj muslimanskog neboračkog stanovništva – žena, djece i staraca. Nije ovdje riječ o onima koji su se s puškom u ruci suprotstavili ustanicima i skoro dva dana pružali žilav otpor i uporno branili ono što se odbraniti nije moglo. Riječ je o nevinim, iznemoglim i poštenim ljudima koji su osudili ustaški pokolj nad srpskim stanovništvom i koji su bili sretni da se u Dabru mirno, prijateljski i komšijski živi...” (str. 38)

„.... Okupljali su se oko Vjeka Đurića, bivšeg podoficira, koji se nametao kao nekakav rukovodilac, iako nije imao nikakvu četu niti je bilo gdje izabran za starješinu. On je bio samozvani komandir i oko njega su se svrstali upravo oni najgori elementi i ubice. Njima se pridružila i

četničko-komitska grupa koja je tih dana u ovaj kraj došla s granice Crne Gore. U toj grupi bili su po zlu poznati Simo Eraković, Ante Bjeletić, te Damjan Mićević i Ratko Lalić. Kolovođe i izvršioci zločina iz dabarskih četa bili su: Veljko i Panto Đurić, Spasoje i Obren Rogan, Dušan Ivković, Vlado (Gojkov) Dedijer iz Kljenaka, Obren Dobranić, Luka, Ljubo i Milovan Kojović, Vlado Radan sa Trusine i još jedan broj njihovih istomišljenika i šovinističkih zanesenjaka.“

Kada je Savo (Belović) vidio da se tu ne može puno pomoći niti spriječiti klanje nedužnog muslimanskog stanovništva, otišao je s jednim brojem ustanika prema selu Dabrica, jer su ustaše iz tog pravca nadirali prema Dabru i Berkovićima.

„Poslije oslobođenja Berkovića i Dabra, borba se prenijela na Divin i ja (Dušan Grk) sam s jednom grupom ustanika otišao tamo. Divin je bez borbe zauzet 26. avgusta 1941. Što do borbe nije došlo treba zahvaliti Halidu Čomiću koji je u tom periodu bio na Divinu i značajno pridonio da ne dođe do pokolja ni Srba ni Muslimana.“ (str. 39)

„Konferencija je održana 14. septembra 1941. u selu Milavići, i to je bila prva partizanska četa formirana u Dabru. Četu je sačinjavalo 27 najodabranijih boraca iz Milavića, Kljenka, Zasada i Bijeljana... Za komandira sam izabran ja (Dušan Grk), a za zamjenika Vaso Vujović iz Bijeljana...“ (str. 41)

„... Nažalost, ta nada je privremeno zbrisana, jer koncem avgusta, prilikom likvidacija domobranske i ustaške posade na Berkovićima neki ustanici su poklali većinu (preko 400) žena i djece, muslimanskih porodica iz Dabra i Fatnice koji su se tu sklonili.“ (Osman Pirija, str. 139)

„S puškama otišli u šumu. I tako postali četa, postali četnici, kako ih već zovemo. Brstina ima braću, opasan je redenikom... Dosta njegovih su tako đer bradati. Uostalom, i ja (Milenko Šotra) se odavno ne brijem. To je znamenje šume, to ti je najbolja legitimacija da si se odavno odmetnuo.“ (str. 190)

„Dobro, u utorak, 19. avgusta u tri sata, baš na Preobraženje. U istoriji će to biti preobraženjski ustanak u Hercegovini, za razliku od onog prvog, janskog, vidovdanskog... Sila je drug Miro (Popara). Sav u tradiciji, junaštvu, opakom raspoloženju – u istoriju gleda, i naprijed i nazad...“

„Od Berkovića, talas borbe brzo je išao dalje – Divin, Fatnica, Orahovica, Plana i oko Bileće su vođene borbe, a tako đer i južnije prema Trebinju. Krajem avgusta i početkom septembra, krajem ljeta 1941. gorjelo je na raznim stranama Hercegovine.“ (str. 199)

„Treba napomenuti da u ustaničkim četama koje su učestvovalе u napadu (na Berkoviće) nije bilo nijednog člana KPJ.“ (Branko Popadić, str. 209)

„Neposredno pred napad cijanjeno je da se u Berkovićima nalazi oko 70 ustaša, preko 130 naoružanih velikomuslimana, satnija domobrana i oko 20 oružnika. U naselju se tada nalazilo oko 500 ljudi muslimanskog neboračkog stanovništva iz dabarskih sela Klečka, Suzine, Sunića i Strupića. U napadu je učestvovalo 9 ustaničkih četa sa oko 700 boraca. Prema dogovoru u Jabukama, sve ustaničke čete trebale su biti spremne na borbu i zauzeti polazne položaje za napad 25. avgusta do 11 časova.“ (str. 210)

„Cijeni su da je u toku borbe na Berkovićima poginulo oko 50 ustaša, preko 90 naoružanih Muslimana, oko deset oružnika i preko 180 žitelja neboračkog muslimanskog stanovništva... Na strani ustanika nije bilo poginulih, pa čak ni ranjenih. Napad izvršen na Berkoviće 25. avgusta izvršen je sa svih strana. Osman Đulepa sa svojim mještenima odbio je napad, ali su pred nadmoćnim snagama 25/26. avgusta kapitulirali. Satnik Janković naredio je vojnicima da se povuku prema Nevesinju. U Berkovićima su bila 494 stanovnika Muslimana. Od toga je oko 150 izbjeglo u Stolac bez igdje ičega. Cijeni se da je za vrijeme borbe poginulo preko 300, računajući i poginule ustaše.“ (Vojno-istorijski institut, Oružnički arhiv NDH) (str. 211)

„Donesen je zaključak da se napad izvrši 25. avgusta 1941. godine. Komandir čete Ilija Bjelica je rekao na Zaovištima da je napad na Dabar tačno u 12 sati i da je ugovoreni znak za početak napada eksplozija bombe u Bjelopolju. Po zauzimanju položaja i datog znaka otpočela je žestoka pucnjava sa svih strana i Dabar je bio oslobođ en. Likvidirane su ustaše i domobrani, ali je tom prilikom stradalo mnogo nevinih žrtava muslimanskog življa.“ (str. 266).

„Našli smo se u teškoj situaciji (maj - juni 1941.), te smo se morali obratiti našim komšijama Muslimanima i zatražili njihovu pomoć. Komšije su odmah stupile u našu odbranu i tražile od njih da napuste selo. I, stvarno, ustaše su otišle uz prijetnje nagovještavajući da će se uskoro sresti.“ (Kosto Đurica Mali, str. 247).

„Veliki uspjeh postignut je oslobađ anjem Berkovića, uništavanjem ustaškog uporišta, likvidacijom žandarmerijske posade i zarobljavanjem domobranske satnije. Međ utim, crna mrlja je pala na ovu našu pobjedu

zbog velikih ubijanja muslimanskog življa, što su uradili razni razbojnici i pljačkaši... Masakr nad muslimanskim življem najviše je učinila grupa razbojnika sa Velimlja, na čijem se čelu nalazio Simo Eraković, zatim pojedinci iz Bileće i Nevesinja, kao i nekoliko razbojnika iz Dabra, kao što su: Luka Kojović, Vlado G. Dedijer, Obren Dobranić, Panto Đurić, Vlado Radan i, možda, još poneki koji su ostali neidentifikovani.“ (str. 251).

„... On (Miho Domazet) je nakon trodnevnog maltretiranja na intervenciju Mehe Halilovića iz Predolja pušten iz zatvora, uz nalog ustaša da se ne smije udaljavati iz sela.“ (Lazar Domazet, str. 275).

„U Predolju se sreo (23. 6. 1941. godine Munir Rizvanbegović) sa Radom L. Domazetom i rekao mu da ustaše pripremaju masakr Predoljana ove ili sljedeće noći... Ovo je nešto kasnije rekao i Gojku I. Domazetu. Rade i Gojko su do mraka o ovome obavijestili sve domaćine, a poslali su i poruku u Do, do zaseoka Poda. Kasnije sam saznao da je Munir isto saopštio i Mitru Škrbi iz Dola, za Doljane. Tako su Predoljani i Doljani u noći 23/24. juna 1941. napustili domove...“ (str. 277).

„Sa zauzimanjem i oslobađanjem Berkovića sve naoružanje i druga oprema kojom su raspolagale ustaše i domobrani pala je u ruke ustanika... Međ u ustanicima tada nije postojala neka čvršća vojna organizacija, pa je u toj borbi stradao dobar broj muslimanskog stanovništva. Ono je stradalo zbog izmiješanosti s ustašama...“ (Danilo Đurica, str. 303).

„U ovoj akciji (na Berkovićima) pri odstupanju ustaša, poginuo je znatan broj neboračkog stanovništva (žene, djeca i stari ljudi).“ (str. 313).

„Iako je, naime, ogromna većina ustanika bila poštena, ono što su pojedinci iz njihovih redova činili po zauzeću Berkovića, bacilo je veliku mrlju na čitavu akciju. Pojedinci su ubijali muslimanski živalj odreda, bacali su bombe u grupe ljudi i žena... Sutradan, poslije zauzimanja Berkovića, 26. avgusta 1941, pošlo se na Divin. Sa jednom grupom iz Zasada išao je Damjan Mičević, oficir bivše Jugoslavenske vojske. On je borcima govorio da Muslimane treba odreda ubijati, čemu su se borci usprotivili. Divin je zauzet bez borbe, jer je to pripremio ustaški tabornik Halid Čomić (član KPJ). Tako je bilo i sa mjestima sve do Plane na kojoj je došlo do otpora, pa se razvila borba. Iako na Bačevici, Fatnici, Orahovicama (mjesto između Divina i Plane) nije bilo nikakva otpora, pojedini borci su pucali kroz zatvorena vrata muslimanskih kuća... I poslije zauzimanja Plane došlo je do divljanja pojedinaca koji su i djecu ubijali. Međutim, ono što se je desilo nekoliko dana ranije (misli se na Čavkaricu – o. a.) predstavlja najveći zločin prema muslimanskom stanovništvu u Hercegovini, veliku mrlju i težak udarac samom ustanku.“ (Dušan Grk, Risto Miličević, Vaso Vujović, str. 383).

„Zatim su ustanici iz zbjegova Snježnica i Sitnica, uz pomoć ustanika iz Nevesinja, Bileće i Ljubinja i jedne grupe Crnogoraca izvršili napad na ustaško uporište u Berkovićima, uveče 24. avgusta 1941. Borba se vodila cijelu noć, tako da je 25. ujutro otpor davalo još samo nekoliko kuća, a najžešći iz kuće Osmana Đulepe, poznatog ustaškog zločinca u tom kraju. U toku dana likvidirana su i posljednja uporišta neprijatelja, tako da je oslobođena cijela teritorija opštine Berkovići. Jedan vod domobrana koji se predao ustanicima, razoružan je i pušten u pravcu Nevesinja. U ovim borbama zaplijenjen je jedan teški mitraljez, dva puškomitraljeza, 35 pušaka, 3.500 metaka, 50 ručnih bombi

i veća količina drugog materijala. U borbama za oslobođenje Berkovića ustaše su imale dosta mrtvih i ranjenih. Međutim, tom prilikom je ubijeno dosta muslimanskog nevinog življa.“ (Nikola Bjelica, str. 393).

„Poznato je da je u avgustu 1941. stradalo mnogo muslimanskog stanovništva na Berkovićima, kako iz Dabra, tako i iz Plane i drugih bilećkih sela. Bitunjani su se uplašili da i njih ne snađe sudbina koja je zadesila ovo muslimansko stanovništvo, premda se u prvo vrijeme nije ni znalo od čije je vojske ono stradalo.“ (Avdo Beća, str. 506).

„Za izvršioce osvetničkog zločina nad Muslimanima na Berkovićima i okolnim selima avgusta 1941. godine prihvaćen je termin 'srpski šovinisti'. Istorijski su neodrživa neka tumačenja da su taj masakr izvršili četnici. U to vrijeme nije bilo četnika niti četničke organizacije na ovom prostoru ni u kom obliku. Termin 'pročetnički elementi' je neodređen i ublažavajući za takav jedan masakr. I ovdje je potvrđeno da je šovinizam maloumnii vid ispoljavanja nacionalističkih strasti, u njegovoj biti je mržnja prema drugim narodima.“ (Uvod za knjigu „*Pali za slobodu*“, Anđelko V. Belović, str. 11).

„Zatim je avgusta 1941. i septembra 1941. godine došlo do divljanja srpskih šovoinista i četnika kada je također nastradalo na stotine nedužnih Muslimana i Hrvata. To je bio monstruozni zločin - genocid nad nevinim ljudima.“ (Uvod za knjigu „*Pali za slobodu*“, Anđelko V. Belović, str. 14).

„Skoro sve jame, u koje su bacani ubijeni ili živi, nevini ljudi, su zabetonirane, a da se prethodno nije zapisnički utvrdio i zabilježio broj žrtava koje su tu bačene.“ (Uvod za knjigu „*Pali za slobodu*“, Anđelko V. Belović, str. 17).

„Bio je pripremljen napad na Berkoviće (Dabar). Pripremile su ga čete koje su bile pod pretežno našim utjecajem. Ali su odmah primijećene pljačkaške bande koje se okupljaju u velikom broju, sastavljene od izbjeglica (ljudi iz zbjegova) i Crnogoraca, a predvođene nekim banditima. Usljed toga se odustalo od napada. Napad na Berkoviće 26. avgusta izvršila je četa Đurića (bivši narednik), koja je sastavljena većinom od izbjeglica, i pozvala je u pomoć naše čete, obavještavajući lažno svaku pojedinačno da je napad opšti. Čete su se angažovale u borbi koja je trajala dva dana. Pljačkaši - izbjeglice bili su premoćni i izvršili su opšti pokolj i paljevinu. Ljudi iz naših četa bili su spremni da to ne vrše, nisu htjeli ići tako daleko da to čak i borbom spriječe. Osim toga, ovi Muslimani u Dabru bili su gotovo svi doseljenici koji su se tu nedavno naselili na imanja Srba koji su bili pobjegli ili pobijeni od strane ustaša. Tu je pobijeno oko 200 Muslimana...” (Neđo Parežanin, Slavo Stijačić, Prvi udarni, Mostar, 1980, str. 31).

„Kasnije je utvrđeno da je tada ubijeno 416 Muslimana: staraca, žena i djece“. (Neđo Parežanin, Slavo Stijačić, Prvi udarni, Mostar, 1980, fusnota 29, str. 31).

„Transport od oko 400 žena, djece i staraca, upućen je pod pratnjom 12 naših najboljih ljudi koji su se ovdje nalazili putem za Stolac. Kod Dabra ih je presrela jedna grupa bivših žandarmerija, na čelu sa Radosavom Vukovićem, pojačana Srbima sa samog Dabra, primorala stražu koja je provodila transport da se povuče i gotovo cio taj transport pobila bacanjem u jame... a transport je bio upućen i pobijen 1. septembra.“ (Izvjestaj Uglješe Danilovića, Zbornik NOB-a, tom IV, knjiga 2, str. 32).

„Berkovići su malo naselje, sa svega nekoliko kuća, kavanom i dućanom, sa školom i žandarmerijskom

stanicom. U prvim danima ustanka, kad su ustaše dočekane u brdima iznad polja, i kad su bježale u Stolac, poklale su više od šezdeset ljudi. I oni su, krajem avgusta prošle godine (misli se na 1941.), krvavo platili svoja zlodjela. Na Trusini iznad Dabra poginuo je poglavnikov zapovjednik, po zlu poznati Mijo Babić. Poslije pobjede nad ustašama ovdje su se sručili borci s okolnih brda i pored krivaca tom prilikom poginulo je dosta nevinog muslimanskog življa.“ (Vlado Šegrt, Krv na kamenu, 4. izdanje, Sarajevo, 1985, str. 48).

„No, oni nijesu pristali na put prema Trebinju i krenu prema Stocu. Naša patrola ih je ispratila preko Fatnice i Divina do iza granice Bilećkog sreza, no kad su došli na Dabar, tu ih preotmu četničke koljačke bande, sprovedu ih u Trusinu, njih oko 420, uglavnom staraca, žena i djece i tu ih sve pobiju i pobacaju u jamu Čavkaricu (prvo spominjanje Čavkarice – o. a.). To je bilo prvih dana septembra. Jedna djevojka ostala je dugo živa u jami (Hadžera Čatović-Bijedić).“ (Vlado Šegrt, Krv na kamenu, 4. izdanje, Sarajevo, 1985, str. 93).

„Onda se 21. novembra okupe seljaci sa jednim članom Mjesnog odbora i odu na otvor jame. Stvarno su čuli neki glas. Bili su opterećeni sujevjerjem, spustili su u jamu konopac i progovorili: ako si insan, pošalji neki znak, da znamo da nije utvara. Djevojka je poslala češalj. Poslije su ispleli mrežu, jer su znali da se ona sama neće moći vezati, i poslali joj dolje da se u mrežu uvuče. Uvukla se i čim je došla blizu otvora jame, izgubila je svijest. Bila je živi kostur. Napravili su nosila i prenijeli je u našu bolnicu. Tu su je počeli hraniti kao dijete nedonošče razblaženim mlijekom, dok se nije počela oporavljati. Kad se dobro oporavila i dobila na težini, primio sam je kao predsjednik sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Bila je punačka, ali vrlo, vrlo blijeda. Rekla mi je da je bila svezana sa jednom

ženom i, kad je ova ubijena, djevojka je skočila u jamu. U zavežljaju je imala nešto hrane, a takvih zavežljaja imali su i ostali. Sklonila se u jamu ustranu, ispod jedne stijene. Živjela je svoje dane u tami, jela je što je bilo u zavežljajima. Sjeća se da je pojela i pticu, vjerovatno neku koja je sletjela na leševe. Bila je, reče, duže živa još jedna žena sa djetetom. Djevojka nije imala predstavu o vremenu, o boravku u jami. Mislila je da se tamo patila 15 dana, a žena sa djetetom živjela je oko deset dana. Ta djevojka je preživjela rat, udala se u Lastvu kod Trebinja.“ (Mitar Papić, Hercegovina u revoluciji, Sarajevo, 1985, str. 94).

„U Slatu smo, koliko se sjećam, ostali do konca oktobra 1941. godine, kada smo se vratili kući. Iz Slata smo krenuli preko Zovog Dola. Tada smo sreli Radovanovića. On je, na konju, vodio mladu djevojku iz Fatnice (misli na Hadžeru Čatović – o. a.), koju su četnički banditi bacili u jamu Čavkaricu, a on ju je živu izvadio. Put smo nastavili preko Trusine, Dabra, Vlahovića, Uboska do Crnica, gdje smo se, kod Radoša zadržali nekoliko časova, a onda noću nastavili put i bez teškoća stigli kući.“ (Milan Nadaždin, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 135).

„Među njima su se isticali Radomir Lalić, Simo Eraković, Damjan Mičović, Anto Bjeletić, Radoslav Vuković i dr., svaki sa svojom grupom. Te grupe su iskoristili prazninu i nezaštićenu pozadinu i redom su ubijale muslimanski živalj i palile njihove kuće. Da bi se onemogućio pokolj Muslimana, na tom terenu je sakupljeno oko 500 pripadnika muslimanskog živilja i ta brojna grupa je, pod zaštitom naše patrole, upućena u pravcu Stoca. Tu našu patrolu je na Divinu smijenila druga i odvela ovaj živalj do Berkovića, gdje su zanoćili u školi. Četnici su tu okolnost iskoristili, prikupili se i te Muslimane na silu preuzeli od ustaničke patrole i čitav taj nevini i nezaštićeni živalj pobili

i bacili u jamu na Trusini. To je bio masovni zločin, preduzet iz osvetničke i nacionalističke zaslijepljenosti, vraćanje istom mjerom koljačima ustašama, izrodima hrvatskog i muslimanskog naroda. Sa tom grupom Muslimana, u jamu je bačena i jedna djevojka (Hadžera Čatović-Bijedić), koju će 21. novembra seljaci živu izvući iz jame. Ona je preživjela i tu nesreću i cio rat..." (Radovan Papić – Tripo Šarenac i Božo Vukoja Stari, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 447).

„Na jednom od takvih 'sijela' (prije pokolja) u Riocima, žena, koja je po neku potrebu išla u Fatnicu, pričala je o duhanu koji se žuti na salašima sažaljevajući svoje poznanice Muslimanke, odnosno 'Turkinje' kako je ona govorila, koje jadne i ne znaju 'oće li ga ajrovati'." (Asim Pervan, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 767).

„Znatan dio muslimanskog stanovništva fatničkih sela i sela Đeča koje je pripadalo Planoj, sačekuju ustaničke čete. Ljudi su vjerovali da im se ništa neće dogoditi. U tom pravcu su ih uvjeravali i pojedine komšije Srbi i Muslimani: Mitar Radovanović, Hajdar Bajramović, Abid Čatović i drugi, a u tom smislu su dobijali i poruke iz naših ustaničkih redova". (Asim Pervan, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 769).

„Svo muslimansko stanovništvo koje je sačekalo ustanike prikupljeno je i skoncentrisano u Fatnici i Bačevici. Prilikom tog prikupljanja, bande su po selima i uz put do Fatnice pobile jedan broj starijih ljudi i žena i jednu djevojčicu..." (Asim Pervan, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 447).

„Pratnja koja je prošla sa narodom s Divina brzo se počela osipati pod prijetnjom i pritiskom šovinističkih grupa, koje su se odmah iza Divina počele okupljati oko naroda kao strvinari. Kada su pojedinci iz pratnje tražili da im se dozvoli da se oružjem suprotstave tim grupama, većina nije bila spremna, pa ni htjela da okrene puške na te grupe. Nijesu željeli ni da učestvuju u zločinu, pa su napustili narod i vratili se kućama. Dva-tri čovjeka iz voda za pratnju nijesu se slagali sa većinom, išli su sa narodom do Atelja pokušavajući da ga zaštite, ali su bili nemoćni i pod prijetnjom da će i oni biti ubijeni u Ateljima su napustili kolonu (prema sjećanju druga Vojina Vujovića).“ (Asim Pervan, Hercegovina u NOB, knjiga 2, Beograd, 1986, str. 776).

Prilog 7

SPISAK ŽRTAVA GENOCIDA NAD MUSLIMANSKIM STANOVNIŠTVOM OD STRANE ČETNIKA 28. AVGUSTA 1941. GODINE

SELO MILAVIĆI:

HABOTA (Ibre) Halil, rođ en 1881.godine, Habota Zejna (1886., supruga Halilova), Habota (Halila) Bešir-Beća (1909), Habota (Halila) Hata (1921), Habota (Halila) Nura (1923), Habota (Halila) Ibro (1925), Habota Nafa (1918. supruga Beširova), Habota (Bešira) Safet (1941. dijete staro tri mjeseca), Habota Alka (udovica Muje, rođ ena 1901), Habota (Muje) Ahmet (1908), Habota (Muje) Ajnija (1934), Habota (Muje) Naza (1935), Habota (Muje) Mustafa (1937), Habota (Zukana) Salko (1895), Habota Haska (supruga Salkova, rođ ena 1900), Habota (Salka) Zukan (1933), Habota (Salka) Zejna (1927), Habota (Salka) Fadila (1935), Habota (Alije) Meho (1896), Habota Mejra (supruga Mehova, rođ ena 1899), Habota (Mehe) Himzo (1922), Habota (Mehe) Alija (1933), Habota (Mehe) Aiša (1931), Habota Begana (udova Hamidova, rođ ena 1881), Habota (Hamida) Juso (1905), Habota (Hamida) Avdo (1907), Habota Salla (kći Hamidova, rođ ena 1923), Habota Đulsa (supruga Juse, rođ ena 1916), Habota Fata (kći Osmana, rođ ena 1927), Habota (Osmana) Zajko (1930),

GABELA Osman (1878), Gabela Haska (supruga Osmanova, rođ ena 1883), Gabela (Osmana) Huso (1923), Gabela (Meho) Halil (1900), Gabela Derviša (supruga Halilova, rođ ena 1910), Gabela (Halila) Ćamil (1923), Gabela (Halila) Duda (1927), Gabela (Halila) Salko (1931), Gabela Hata (udova Mehova, rođ ena 1896), Gabela (Mehe)

Zajko (1908), Gabela Pašana (udova Salkova, rođena 1888), Gabela Meho (1881), Gabela Duda (supruga Mehova, rođena 1885), Gabela (Mehe) Zejna (1923), Gabela Ibro (1897), Gabela Arifa (supruga Ibrova, rođena 1900), Gabela (Ibre) Husein (1926), Gabela (Ibre) Murta (1933), Gabela (Ibre) Zlata (1936), Gabela (Tahira) Omer (1908), Gabela Rašida (supruga Omerova, rođena 1912), Gabela (Omera) Tahir (1930), Gabela (Omera) Aiša (1936), Gabela Huska (udova Tahirova, rođena 1893), Gabela (Tahira) Bajro (1914), Gabela (Bajre) Đumra (1932).

SELO STRUPIĆI:

BUZALJKO Sevda (kćer Avde, rođena 1927).

SELO SUNIĆI:

PRIGANICA Mujo (1905)

NURKO Smajo (1881), Nurko Đulsa (supruga Smajova, rođena 1887), Nurko (Smaje) Tajko (1918), Nurko (Smaje) Zajko (1920), Nurko (Smaje) Zulko (1923), Nurko Sejdo (1880), Nurko Fata (supruga Sejdova, rođena 1886), Nurko (Sejde) Rizvan (1910), Nurko (Sejde) Zulka (1913), Nurko (Sejde) Mustafa (1915), Nurko Fata (supruga Ahmetova, rođena 1910), Nurko (Ahmeta) Munira (1926), Nurko Sadika (sestra Ahmetova, rođena 1905), Nurko Salko (1886), Nurko (Salke) Šefik (1921), Nurko (Hamida) Alija (1921), Nurko (Hamida) Mujo (1909), Nurko Biba (supruga Mujova, rođena 1910), Nurko Murat (brat

Ćamilov, rođ en 1904), Nurko (Ćamila) Osman (1920), Nurko (Ćamila) Ajnija (1925).

SELO KLEČAK:

JAGANJAC (Hasana) Razija (1930), Jaganjac (Hasana) Murta (1941), Jaganjac (Alije) Ramo (1906), Jaganjac (Alije) Ibro (1893), Jaganjac (Ibre) Bajro (1933), Jaganjac (Alije) Naila (1887), Jaganjac (Huse) Šarifa (1929), Jaganjac (Huse) Ragib (1921), Jaganjac (Huse) Smail (1930), Jaganjac (Huse) Kemal (1933), Jaganjac (Huse) Salko (1935), Jaganjac (Huse) Omer (1938), Jaganjac (Ragiba) Haka (1924), Jaganjac (Hakije) Nazif (1932), Jaganjac (Sule) Jusuf (1929), Jaganjac (Sule) Lutvo (1933), Jaganjac (Salke) Adem (1902), Jaganjac (Adema) Devla (1907), Jaganjac (Adema) Hajdar (1933), Jaganjac (Halila) Ćamil (1897), Jaganjac Fata (supruga Ćamilova, rođ ena 1907), Jaganjac (Halila) Ibro (1902), Jaganjac (Halila) Hamza (1923), Jaganjac (Ćamila) Džemila (1925), Jaganjac (Ćamila) Džemal (1931), Jaganjac (Ćamila) Suita (1933), Jaganjac (Ćamila) Zulka (1935), Jaganjac (Ćamila) Mevlida (1938), Jaganjac (Ibre) Halil (1939), Jaganjac (Muje) Meho (1881), Jaganjac Plema (supruga Mehova, rođ ena 1898), Jaganjac (Mehe) Šaćira (1926), Jaganjac (Mehe) Zahida (1927), Jaganjac (Mehe) Hajra (1934), Jaganjac (Mehe) Mujo (1938), Jaganjac (Hajdara) Munta (1926)

ZUBOVIĆ (Hajdara) Imšir (1906), Zubović (Halila) Hajdar (1910) Zubović Uma (supruga Hajdarova, rođ ena 1917), Zubović (Hajdara) Halil (1935), Zubović (Hajdara) Šemso (1938)

NUHANOVIĆ Fata (supruga Ibrova, rođena 1881), Nuhanović (Ibre) Hajdar (1917), Nuhanović Zulka (supruga Hajdarova, rođena 1920), Nuhanović (Ibre) Zulka (1929), Nuhanović (Hajdara) Ibro (1938), Nuhanović (Muje) Smajo (1915), Nuhanović Ema (supruga Smajova, rođena 1918), Nuhanović (Smaje) Mujo (1937)

BEĆA Omer (1873), Beća Zejna (supruga Omerova, rođena 1891), Beća (Omera) Hamzo (1922), Beća (Omera) Islam (1925), Beća (Omera) Tidža (1928), Beća Fata (supruga Ademova, rođena 1921), Beća (Adema) Hata (1937), Beća (Adema) Hadžo (1937), Beća (Adema) Hajro (1940), Beća (Omera) Murat (1897), Beća (Murata) Mevlida (1933), Beća Zejna (supruga Muratova, rođena 1904), Beća (Murata) Munta (1937), Beća (Murata) Hamid (1939), Beća (Omera) Ibro (1902), Beća Zlatka (supruga Mujova, rođena 1875), Beća Naila (supruga Bajrova, rođena 1914), Beća (Mejre) Mujo (1932), Beća (Bajre) Džemal (1936), Beća (Bajre) Emina (1938), Beća (Muje) Salko (1910), Beća (Muje) Juso (1915), Beća Nura (supruga Jusova, rođena 1919), Beća (Juse) Hata (1939), Beća Melća (supruga Mehova, rođena 1901), Beća (Mehe) Salko (1931), Beća (Mehe) Smajo (1935), Beća (Mehe) Osman (1929), Beća (Mehe) Mujo (1938).

PEJKOVIĆ (Fadila) Hebib – imam (1892), Pejковиć Šaćira (supruga Hebibova, rođena 1903), Pejковиć (Hebiba) Hamdija (1931).

ČAMO (Juse) Alija (1910), Čamo Alija (1910), Čamo Melka (1919), Čamo Ramo (1920), Čamo Naza (1921), Čamo Murat (1928), Čamo Đula (1912), Čamo Čamila (1915), Čamo Šaćir (1919), Čamo Bećir (1929), Čamo Čelka (1935), Čamo Salko (1902), Čamo Hajro (1907), Čamo Smajo (1923), Čamo Hankija (1925), Čamo Alija (1925),

Čamo Salko (1927), Čamo Hajra (1929), Čamo Tidža (1934), Čamo Đula (1936), Čamo Osman (1902), Čamo Huso (1908), Čamo Zahir (1919), Čamo Hasan (1915), Čamo Melka (1912), Čamo Ibro (1906), Čamo Fata (1909), Čamo Suljo (1922), Čamo Smajo (1925), Čamo Šefko (1927), Čamo Šefika (1928), Čamo Đula (1913), Čamo Mahmut (1903), Čamo Saja (1912), Čamo Bećir (1927), Čamo Murta (1929), Čamo Omer (1913), Čamo Zlata (1916), Čamo Rašid (1929), Čamo Rašida (1931), Čamo Zlatka (1936), Čamo Sulta (1938).

SELO KUBATOVINA:

KURTOVIĆ Asim (1913), Kurtović Melka (sestra Asimova, rođena 1911), Kurtović Zejna (sestra Asimova, rođena 1906).

SELO PRISOJE, BAČENI U JAMU ČAVKARICA 3. SEPTEMBRA 1941. GODINE:

ZEČIĆ Šefika (supruga Hajdarova, rođena 1883), Zečić (Hajdara) Velija (1911), Zečić (Hajdara) Nazif (1917), Zečić (Hajdara) Munta (1923), Zečić (Hajdara) Hasiba (1927), Zečić (Derviša) Ahmet (1880), Zečić (Derviša) Adem (1901), Zečić Đulsa (supruga Derviševa, rođena 1907), Zečić Fata (supruga Ademova, rođena 1905), Zečić (Derviša) Šemsa (1904), Zečić (Derviša) Mejra (1936), Zečić (Derviša) Nefa (1938), Zečić (Adema) Bećir (1935), Zečić (Adema) Junuz (1937), Zečić (Adema) Zulka (1939), Zečić (Derviša) Osman (1885), Zečić Hata

(supruga Osmanova, rođena 1887), Zečić (Osmana) Naza (1920), Zečić (Osmana) Mejra (1923), Zečić (Osmana) Murta (1927), Zečić (Osmana) Hasan (1929), Zečić Munta (supruga Hasanova, rođena 1888), Zečić (Hasana) Bajro (1913), Zečić Nura (supruga Bajrina, rođena 1920), Zečić (Bajre) Safet (1940), Zečić Salla (supruga Mehina, rođena 1880), Zečić (Hasana) Šefika (1927), Zečić (Hasana) Šefkija (1929), Zečić (Hasana) Hadžo (1932), Zečić (Hasana) Džemila (1935), Zečić (Mehe) Ćamil (1903), Zečić (Ćamila) Zarfa (1933), Zečić (Ćamila) Hakija (1935), Zečić (Ćamila) Fazlija (1937), Zečić (Ibre) Šaban (1892), Zečić Šeća (supruga Šabanova, rođena 1895), Zečić (Šabana) Haska (1920), Zečić (Šabana) Bećo (1922), Zečić Esma (supruga Bećina, rođena 1920), Zečić (Beće) Ismet (1941), Zečić (Halila) Muho (1885).

PIZOVIĆ Nuriya (supruga Ahmetova, rođena 1868), Pizović Šaha (supruga Salkova, rođena 1888), Pizović (Ahmeta) Salko (1884), Pizović (Ahmeta) Meho (1886), Pizović (Salke) Ahmet (1900), Pizović Šaćira (supruga Mehina, rođena 1900), Pizović Đula (supruga Ahmetova, rođena 1901), Pizović (Ahmeta) Šaćira (1938), Pizović (Salke) Melka (1920)

VLAČIĆ Fata (supruga Osmanova, rođena 1870), Vlačić (Alije) Meho (1920).

SELO KLJENCI, UBIJENI ILI ZAKLANI 28. AVGUSTA 1941. GODINE

NOVAKOVIĆ Halil (1881), Novaković Ošanjka (1906), Novaković Omer (1906), Novaković Alija (1921), Novaković Nura (1922).

JAKUPOVIĆ Meho (1885), Jakupović (Mehe) Husnija (1916), Jakupović (Mehe) Čamil (1936), Jakupović (Mehe) Salko (1911), Jakupović Naza (supruga Mehina, rođena 1890), Jakupović Alija (1901), Jakupović (Alije) Ahmet (1925), Jakupović (Alije) Džemo (1930).

ČUSTOVIĆ (Mahmuta) Omer (1926), Čustović (Mahmuta) Ibro (1911), Čustović (Mahmuta) Aiša (1923), Čustović (supruga Jusufa, rođena 1896), Čustović (Jusufa) Šerifa (1929), Čustović (Jusufa) Rušid (1933), Čustović (supruga Osmana, rođena 1901), Čustović (Osmana) Fatima (1924), Čustović (Osmana) Selim (1925), Čustović (Osmana) Čamil (1931).

SELA BERKOVIĆI, STRADALI 28. AVGUSTA 1941. GODINE:

ĐULEPA (Ahmeta) Adem (1912), Đulepa Fata (supruga Osmanova, rođena 1895), Đulepa (Osmana) Ahmet-Beća (1923), Đulepa (Osmana) Čamil (1928), Đulepa (Osmana) Mustafa (1930), Đulepa (Osmana) Zejna (1923), Đulepa (Osmana) Munta (1925), Đulepa (Osmana) Duda (1931), Đulepa (Osmana) Mejra (1933), Đulepa (Huse) Avdo (1890), Đulepa (Huse) Juso (1903), Đulepa Fata (supruga Husina, rođena 1915), Đulepa (Juse) dijete od dva dana rođeno 1941), Đulepa Meho (1880), Đulepa Lojuša (supruga Mehina, rođena 1890), Đulepa (Mehe) Džafer (1909), Đulepa (Mehe) Ibro (1920), Đulepa (Džafera) Himzo (1924), Đulepa (Džafera) Husnija (1928), Đulepa (Ibre) Rizvan (1919), Đulepa (Rizvana) Ibro (1936), Đulepa Mujičin (1885), Đulepa (Salka) (1934), Đulepa Zulka (1885), Đulepa Zulfo (1926).

ĆUPINA Melka (1890), Ćupina Đulsa (1922), Ćupina Mala (1927).

JAAŠAREVIĆ (supruga Osmana) (1890), Jašarević (Osmana) Fata (1923), Jašarević (Osmana) Hajrudin (1925), Jašarević (Osmana) Avdo (1927), Jašarević (sin Osmanov) (1929), Jašarević (Osmana) Began (1931), Jašarević Salko (1895), Jašarević (supruga Salkova, rođena 1905), Jašarević (Salke) Halil (1927), Jašarević (kći Salke, rođena 1931), Jašarević (kći Salke, rođena 1929), Jašarević Alija (1900), Jašarević Hasan (1912), Jašarević (supruga i dva sina Hasana, rođeni 1915, 1933, 1935).

SELO BIJELJANI, ZAKLANI ILI UBIJENI 28. AVGUSTA 1941. GODINE:

TELAREVIĆ (Ahmeta) Huso (1890), Telarević Đulsa (supruga Husina, rođena 1895), Telarević (Ahmeta) Salko (1900), Telarević (Ahmeta) Munta (1870), Telarević (Huse) Bajro (1928), Telarević (Huse) Derviš (1930), Telarević (Huse) Elfa (1932), Telarević (Ahmeta) Alija (1895), Telarević Mejra (supruga Alijina, rođena 1900), Telarević (Alije) Hanifa (1933), Telarević (Alije) Mehmed (1935), Telarević (Alije) Fata (1937), Telarević (Alije) Hajra (1939), Telarević (Ahmeta) Halil (1885), Telarević Nefa (supruga Halilova, rođena 1890), Telarević (Halila) Zlata (1913), Telarević (Halila) Begana (1915), Telarević (Halila) Alka (1917), Telarević (Halila) Munta (1920), Telarević (Halila) Melka (1923), Telarević (Halila) Džefa (1924), Telarević (Halila) dijete, rođeno 1931), Telarević (Ahmeta) Muho (1895), Telarević (Avde) Smajo (1928).

DEDOVIĆ (Hamida) Meho (1895), Dedović Đulsa (supruga Mehova, rođena 1900), Dedović (Bajre) Željko (1923), Dedović (Bajre) Arif (1925), Dedović (Bajre) Šefko (1927), Dedović (Bajre) Šemsa (1929), Dedović (Bajre) Almasa (1932), Dedović (Salke) Huso (1901), Dedović Mejra (supruga Husina, rođena 1907), Dedović (Huse) Delva (1932), Dedović (Huse) Ziba (1934), Dedović (Huse) Murat (1936), Dedović (Huse, dva muška djeteta, blizanci, rođeni 1938), Dedović (Salke) Ibro (1900), Dedović Mejra (supruga Ibrina, rođena 1905), Dedović (Ibre) Hamdija (1930), Dedović (Ibre) Smajo (1932), Dedović (Ibre) Alija (1934), Dedović (Ibre) Esma (1935), Dedović (Ibre, muško dijete rođeno 1937).

Prilog 8

PREŠUĆENI GENOCIDI NAD BOŠNJACIMA ISTOČNE HERCEGOVINE

Od genocida nad muslimanskim, odnosno bošnjačkim stanovništvom Istočne Hercegovine u bilećkom i dabarskom kraju 1941. godine, bila je prošla 51 godina, kada je, ponovo, po istom scenariju iz avgusta i septembra 1941. godine, isti narod doživio još jedan genocid. Ovaj put od novih, a istih, koljača i zlikovaca, na ovim prostorima. U junu 1992. godine brutalno su ubijani i nestajali Bošnjaci Nevesinja, Gacka, a Bošnjaci Bileće i Berkovića ovaj put stradali su u manjem broju, jer malo je ko od muslimanskog uha preživio pokolje i jame iz 1941. godine na području te dvije opštine. Ni nakon 18 godina od monstruoznih zločina i genocida nad Bošnjacima Nevesinja, mnoga tijela ubijenih staraca, žena i djece nisu pronađena, baš kao što nisu pronađeni i iz brojnih jama po Istočnoj Hercegovini izvađeni posmrtni ostatci preko 2.000 Bošnjaka smaknutih u genocidu 1941. godine. Duše tih ljudi svoj smiraj traže skoro 60 godina. Treći čin genocida nad Bošnjacima zbio se u julu 1995. godine u Srebrenici. Taj zločin je presudom Međunarodnog suda pravde u Haagu okarakterisan kao genocid, baš kao što je genocid bio i 1941. godine u Istočnoj Hercegovini, koji nikada nije nazvan pravim imenom, i koji je do kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća bio prekriven velom šutnje i zataškavanja.

NEVESINJE - SPISAK NESTALIH OSOBA U JUNU 1992.GODINE:

EMINOVIĆ Hafa (1904), JUGO Juso (1903), JUGO Zuhra (1902), ŠARANČIĆ Juso (1905), ŠARANČIĆ Munta (1909), ŠARANČIĆ Nefa (1905), MUTILOVIĆ Avdija (1924), GAČANIN Ramo (1910), GAČANIN Šerifa (1914), DŽEMIĆ Nefa (1922), NIŠTOVIĆ Muho (1924), NIŠTOVIĆ Šeća (1927), DŽEMIĆ Merka (1914), PAJEVIĆ Zejna (1928), PILJEVIĆ Božidar (1952), ČATIĆ Ema (1954), ČATIĆ Mujo (1954), ČORIĆ Ahmet (1906), ČORIĆ Hadžira (1908), PLOSKIĆ Emin (1991), PLOSKIĆ Šehija (1961), LOJIĆ Džemila (1912), LOJIĆ Smajo (1913), KASUMOVIĆ Đulsa (1933), GOLOŠ Omer (1912), DEMIĆ Alija (1923), DEMIĆ Mejra (1923), DEMIĆ Haska (1927), KAJAN Zejna (1912), BARALIJA Bećir (1970), BARALIJA Hatidža (1920), BARALIJA Osman (1914), BARALIJA Zejna (1918), AVDIĆ Salih (1972), GAČANICA Fata (1909), GAČANICA Osman (1933), KODRIĆ Alija (1931), GOLOŠ Halil (1935), GOLOŠ Hurija (1911), KARAMAN Fikret (1961), LERIĆ Šeća (1910), MAKSUMIĆ Saja (1936), RAMOVIĆ Nafija (1958), ŠAHINAGIĆ Ziba (1925), ŠARANČIĆ Sabira (1972), ŠARANČIĆ Zejna (1942), ROTIM Pero (1946), ROTIM Vinko (1953), ČUPINA Huso (1912), ČUPINA Sabira (1920), DEDOVIĆ Bećir (1925), DURAKOVIĆ Ismet (1945), GRIZOVIĆ Maho, KLJAKO Alija (1930), KLJAKO Bahrija (1935), KLJAKO Ervin (1965), KLJAKO Fatima (1928), KLJAKO Salko (1935), BULIĆ Ibro (1933), ČUSTOVIĆ Mirzo (1955), BOJIČIĆ Rešad (1964), BOJIČIĆ Suad (1935), ČUŠIĆ Ahmet (1931), ČUŠIĆ Hata (1924), ČUŠIĆ Salva (1934), PLOSKIĆ Ajla (1991), PLOSKIĆ Amar (1987), PLOSKIĆ Hasan (1958), BARALIJA Hamid

(1953), DUGALIĆ Alija (1914), KAFADAR Selim (1921), ŠIKALO Adem (1935), ŠABANOVIĆ Munir (1947), ŠIKALO Osman (1927), ŠIKALO Sevda (1954), ŠIKALO Sevljia (1928), HUSOVIĆ Emina (1925), HUSOVIĆ Hasan (1915), ČOPELJ Alka (1943), ČOPELJ Esad (1973), ČOPELJ Ibrahim (1970), ČOPELJ Mustafa (1939), ČOPELJ Nermina (1964), MIČIJEVIĆ Fatima (1947), TERZIĆ Ernest (1974), ĆATIĆ Sabira (1966), ĆATIĆ Dervo (1929), ČULJAK Karlo (1917), ĆATIĆ Munta (1932), ĆATIĆ Salko (1933), CRNOMEROVIĆ Đulesma (1964), CRNOMEROVIĆ Medina (1974), CRNOMEROVIĆ Muhiba (1976), CRNOMEROVIĆ Tidža (1938), ČOPELJ Zejna (1930), ALIČIĆ Mejra (1954), MAHINIĆ Munira (1956), ČOPELJ Dervo (1927), ČOPELJ Šerif (1959), BAJRAKTAREVIĆ Šaćir (1962), TRNOVAC Zlatka (1928), ĆATIĆ Esad (1962), ĆATIĆ Fata (1928), ĆATIĆ Juso (1921), ĆATIĆ Meho (1922), ĆATIĆ Saja (1927), ĆATIĆ Salko (1941), ĆATIĆ Smajo (1941), KAMINIĆ Mujo (1945), MRAVIĆ Mumin (1922), MRAVIĆ Ramo (1962), MRAVIĆ Šaćir (1935), TOPORAN Arif (1930), ZOLJ Mehmed (1955), ZOLJ Mujo (1965), KAMINIĆ Vahid (1976).

SADRŽAJ

Uvod	5
Jama	7
PRILOZI.....	69
Prilog 1 - ZAPISNIK IZ 1942.	71
Prilog 2 - KRV I MESO ČAVKI SU MI POMOGLI DA PREŽIVIM PROKLETU JAMU!	76
Prilog 3 - JA SAM IZ ČAVKARICE IZVADIO HADŽERU ĆATOVIĆ!	81
Prilog 4 - ARIFA BAJRAMOVIĆ: SVE SU KRIVE NAŠE KOMŠIJE!.....	84
Prilog 5 - ČAVKARICA, MUSLIMANSKA KRVAVA PRIČA!	86
Prilog 6 - ČAVKARICA U SJEĆANJIMA BORACA DRUGOG SVJETSKOG RATA	88
Prilog 7 - SPISAK ŽRTAVA GENOCIDA NAD MUSLIMANSKIM STANOVNIŠTVOM OD STRANE ČETNIKA 28. AVGUSTA 1941. GODINE.....	102
Prilog 8 - PREŠUĆENI GENOCIDI NAD BOŠNJACIMA ISTOČNE HERCEGOVINE ..	111

Bilješka o piscu:

Tahir Pervan je rođen u Fatnici kod Bileće - trinaest dana prije očeve smrti. Diplomirao je na Fakultetu Političkih nauka u Sarajevu 1981. godine. Postdiplomske studije je apsolvirao na Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku 1986. godine. Napisao je dvije knjige poezije („Mati“ 1990, i „Sve što na moju ljubav liči“ 1994. godine). Knjigu „Čavkarica - muslimanska krvava priča“ napisao je 1988. godine... Njeno reprint izdanje objavio je u izdanju „Medjunarodnog centra za mir“ 1992. godine. Romane: „Zulum“, „Kama i jama“, „Zbogom moja Melisa“ je objavio u toku i poslije posljednje agresije na BiH. Politički eseji: „Crn obraz“, „Tajne bosanske ćuprije“ i „Čavkarica vrata pakla“ objavljivani su u nekoliko navrata u toku i poslije posljednjeg rata... Osnivač je Udruženja „Čavkarica“ – prve Nevladine organizacije osnovane s ciljem utvrđivanja pune povijesne istine o užasnim zločinima nad Bošnjacima istočne Hercegovine. Pevan je uz rat obnovio Bašagićev „Behar“ i bio njegov glavni i odgovorni urednik. Poslije rata osniva i uredjuje novinu „Slobodna Hercegovina“. Danas živi u Fatnici u obnovljenoj porodičnoj kući i u „tišini“ radi na scenariju Igranog filma „Jama“.

